

Självständigt arbete vid LTJ - fakulteten, SLU, 15 Hp
Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och
jordbruksvetenskap (LTJ)
Område för landskapsutveckling, SLU, Alnarp 2010

Sveriges
lantbruksuniversitet

Sällskapet örtagårdens vänners trädgård i Vadstena

– Aktuellt växtinnehåll i historisk belysning och med sikt framåt.

The garden of "Friends of the Garden Society" in Vadstena

– An account of the present day plant collection with reference to its history and future development

Camilla Bunne

Titelsida

Svensk titel: Sällskapet örtagårdens vänners trädgård i Vadstena

-Aktuellt växtinnehåll i historisk belysning och med sikt framåt.

Engelsk titel: The Garden of "Friends of the Herb Garden Society" in Vadstena

-An account of the present day plant collection with reference to its history and future development.

Författare: Camilla Bunne

Handledare: Kjell Lundquist, SLU, Område Landskapsarkitektur.

Examinator: Eva Gustavsson, SLU, Område Landskapsarkitektur.

Omfattning: 15 Hp

Nivå: Grund C

Kurstitel: Kandidatarbete i trädgårdsdesign.

Kurskod: EX 0381

Program: Trädgårdingenjörsprogrammet, inriktning design.

Utgivningsort: Alnarp

År: 2010

Omslagsbild: Alruna (*Mandragora officinarium*). Foto: Camilla Bunne.

Serienamn: Självständigt arbete vid LTJ - fakulteten, SLU

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: örtagård, klosterträdgård, Vadstena, medeltida växtmaterial, torpväxt, mormorsväxt, gammaldags växter

Figur 1. Omslagsbild: alruna (*Mandragora officinarium*). (Foto: Camilla Bunne, maj 2009).

Sveriges
lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap (LTJ)

Område: Landskapsutveckling

Förord

Under våren 2009 läste jag kursen Självständigt arbete för trädgårdsingenjörer med designinriktning, och skrev uppsatsen: ”Sällskapet örtagårdens vänners Örtagård i Vadstena, historia och verksamhet fram till året 2009”. Under arbetet väcktes ett intresse hos mig att även skriva min kandidatexamen om samma plats, med fokus på trädgårdens växtmaterial. När jag under min intervju med örtagårdsmästare Anna Wadmark i Vadstena fick reda på att det fanns ett inventeringsbehov av örtagården och att efter den upprätta en aktuell växtförteckning över örtagårdens befintliga växtsortiment så var fröet sått till detta arbete.

Jag ville också undersöka vad som ligger i och kan ligga i begreppet medeltida växter och vad begreppen ”torp -mormorsväxter” innefattar och vilka dessa växter är. Anledningen till att jag vill undersöka dessa begrepp är att två av den nuvarande örtagårdens delar heter ”De medeltida kvarteren” och innehåller ett tänkbart medeltida växtmaterial och en annan del heter ”Lustgården” och innehåller just ”torp- och mormorsväxter”.

Ett stort tack till alla som hjälpt och stöttat mig på olika sätt under tiden mitt arbete växt fram. Jag vill rikta ett särskilt tack till min handledare Kjell Lundquist för en mycket god, trygg och framför allt i ämnet kunnig handledning. Tack också för din utlåning av bilden ”kvinnor i en rosenträdgård”. Tack till Sällskapet örtagårdens vänner för att jag fått tillfälle att lära mig mer om växtinventering i er fina trädgård. Ni har bemött mig med en härlig positivitet och vilja att hjälpa till. Jag riktar ett särskilt tack till örtagårdsmästare Anna Wadmark för hjälpen att besvara frågor rörande örtagårdens växtsortiment.

Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet UV Öst för utlåning av bilder samt att jag fått tagit del av era arbeten som i skrivandets stund fortfarande var i manus. Henrik Morin, biträdande projektledare för Rosuppropet för en intressant och kunnig diskussion om ”vadstenarosen”

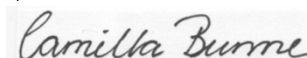
Linnéa Oskarsson, projektledare för perennuppropet för litteraturtips till ämnet gammaldags växter. Eva Aniansson, språkhandläggare vid Svenska akademien för hjälpen med begreppsökning och för en intressant diskussion runt begreppen ”torp- och mormorsväxter”

Mitt arbetes opponent, Marcus Söder för en mycket noggrann korrekturläsning och givande muntlig opponering av mitt arbete. Sara Johansson, Rose-Marie Gustavsson och Joakim Bunne för all hjälp med korrekturläsning och intressanta diskussioner runt arbetets handling.

Josefina Sköld, skogsstyrelsen i Västmanland samt Christina Svensson, arkeolog, Stiftelsen kulturmiljövård, Mälardalen för utlåning av kartbilder över Skinnskatteberg och Lillhärad socken.

I slutskedet av arbetsprocessen kom nya uppgifter rörande rossortimentets namnsättning mig till handa. Detta i samband med att Åke Karlsson och Ehrland Börjesson från POM besökte Vadstena örtagård i juli 2010 och hjälpte till med att namnge några för föreningen tidigare okända rosarter. Dessa uppgifter fanns dock inte med i den version av mitt arbete som jag examinerade. Tack Åke Karlsson och Ehrland Börjesson för den värdefulla hjälp med rossortimentets namnsättning som ni bidrog med.

+

20100526 Camilla Bunne

Innehållsförteckning	
Sammanfattning	VI
Summary	VIII
1. Inledning	1
1.1. Bakgrund	1
1.2. Syfte och mål	2
1.3. Frågeställningar	3
1.4. Material, metod och tillvägagångssätt	3
1.5. Avgränsningar	4
2. Sällskapet örtagårdens vänners trädgård i Vadstena	7
2.1. Beskrivning av örtagårdens olika delar	7
2.2. Aktuellt växtinnehåll 2009	8
3. Medeltiden, dess ”trädgårdar” och växtmaterial	18
3.1. Medeltiden	18
3.2. Den ”medeltida trädgårdens” utseende	20
3.2 Begreppet medeltida trädgårdar (och ytterligare några trädgårdsdelar)	21
Muren	23
Kålgården	24
Örtagården	26
Klostergården och korsgången	27
Begravningsplatser	28
Fruktträdgårdar	29
3.3 Fyra vägar att spåra ett medeltida växtmaterial	31
Trädgårdsarkeologiska fynd	31
Målningar (illustrationer)	33
Skriftliga källor	37
Reliktväxter	42
De ”medeltida växterna” omnämnda i mina källor	42
4. ”Torp- och mormorsväxter” – vilka är det?	52
4.1. Begreppet ”torp”	52
4.2. Hur blev växterna ”torpväxter”	53
4.3. Källor till att hitta ”torp- mormorsväxter”	54
4.4. Vilka växter överlever	57
Lignoser	59

Annueller och Perenner	60
Köksväxter	61
Lökväxter	61
Klängväxter	61
Inhemska växter med prydnadskaraktär	62
4.5. Begreppen ”mormorsväxt” och ”torpväxt”	63
– vilka växter ingår egentligen i kategorierna?	63
5. Förslag till framtida utveckling av Sällskapet örtagårdens vänners örtagård	67
Skötselplan	67
Utveckling av de befintliga delarna	67
Vidareutveckling-anläggning av en köksträdgård	67
6. Diskussion	68
Källor och litteratur	70
Bilagor	76
Bilaga 1. Illustrationsplan över Sällskapet örtagårdens vänners örtagård (upprättad av Camilla Bunne 2010)	76
Bilaga 2. Ord och begreppsförklaringar	77
Bilaga 3. Torpinventering Lillhärad socken i Västmanland 2004	79
Bilaga 4. Torpinventering i Skinnskatteberg socken, Västmanland 2005	83
Bilaga 5. Torpinventering i Malexander, Östergötland 1986	86
Bilaga 6. Torpinventering i Skåne 1987	88

Sammanfattning

Jag har inventerat Sällskapet Örtagårdens vänners örtagård i Vadstena, och upprättat en aktuell växtförteckning över trädgårdens växtmaterial (tabell 1). Örtagården innehåller olika delar. Dessa representerar olika kategorier av växter. I de medeltida kvarteren visas ett medeltida tänkbart växtmaterial, Skogsbrynet visar olika nordiska träd och buskar med en undervegetation av olika örter, Lustgården visar upp olika ”torp- och mormorsväxter”, Surhålan visar olika fuktighetskrävande växter, två olika rosarier visar flera gammaldags rosor. Gräsgården med en gammal knotig robinia (*Robinia pseudoacacia*) omringad av en sittbänk är tänkt att representera den blomstermatta som även den Heliga Birgitta förespråkade. Rabatten i väster och rabatten i öster visar fler historiska växter.

Vilka är de ”medeltida växterna” i Sverige? Detta arbete behandlar de växter som odlades i Sverige under medeltiden med viss utblick på övriga Europa. Det är med källkritiska ögon svårt att med säkerhet påstå vilka dessa växter är. I flertalet skriftliga källor är det svårt att dra slutsatsen att den omnämnda växten har odlats i Sverige. Många källor är översättningar av utländska växtlistor vilket inte bevisar vad som odlades i Sverige. Däremot säger det något om vilka förebilder och kunskaper som de svenska odlarna hade att tillgå. Våra svenska landskapslagar innehåller intressanta uppgifter om bland annat vilka påföljder som väntar den som bryter mot reglerna som gäller några av våra odlade växter. Dessa är intressanta som källor eftersom lagarna var avsedda att följas i Sverige och därför är beläggen starka att växterna som omnämns faktiskt odlades.

En studie av målningar och illustrationer i syfte att undersöka vilka växter som odlades under medeltiden möter också källkritiska problem. Har konstnären velat framställa den avbildade trädgården på ett speciellt sätt? Har de växter som avbildats snarare ett symboliskt budskap att förmedla än att tala om vilka växter som verkligen odlades under medeltiden?

Arkeologin är viktig när det gäller att finna fysiska belägg av växter på en viss plats och från en viss tid, medeltiden. Även här finns källkritiska aspekter. Belägg är starka när växtrester påvisats på en plats, men vet vi säkert hur växten hamnat på platsen? Var växten odlad eller växte den vild i trädgårdens närhet?

Genom att en växt uppnår en medeltida reliktväxtstatus så har vi nått hela vägen fram till ett belägga att en växt odlades på en viss plats under en viss tid, här medeltiden. Vägen till att benämna en växt som reliktväxt är lång och svår. Det krävs att man tar hjälp av de tre tidigare nämnda discipliner för att inte dra för långt gående slutsatser. Jag har fått förståelse för att det är just så man bör arbeta för att söka svaret på vilka växter som odlades i Sverige under medeltiden. Att med kompetenta och källkritiska ögon, från samtliga fyra ingångar lägga samman sina resultat.

Vad som innefattas av begreppet ”medeltida trädgård”, var nödvändigt att besvara i min jakt på de ”medeltida växterna”. Begreppet ”trädgård” har inte samma innebörd för nutidsmänniskan som den hade för medeltidsmänniskan. På medeltiden innehöll det som vi i dag kallar trädgård flertalet olika trädgårdsdelar med efterleden – gård, t.ex. kålgård, örtagård och trädgård. En ”medeltida” trädgård var ett omgärdat område där man odlade träd. En kålgård var ett omgärdat område där man odlade kål och andra ätbara bladgrönsaker o.s.v.

Vad inrymmer begreppen ”torp- och mormorsväxter”? Jag har funnit att begreppen ”torpväxt”, ”mormorsväxt” och ”torp- och mormorsväxter” är vanligt förekommande i folkmun. Däremot har jag inte funnit någon enhetlig belagd definition i någon av de källor jag studerat. Torpen hade sin storhetstid mellan åren 1775 och 1870. Är det växterna från denna tidsperiod

som vi ska benämna som torpväxter? I så fall kan man se det som att torpväxterna var ett svar på trädgårdens och trädgårdsväxternas folkbildande betydelse och trädgårdsodlingens demokratisering. Det tog säkerligen lång tid för prydnadsväxterna att nå ut till de svenska torpen. Torparna hade olika möjligheter och förutsättningar att välja vilka växter som de skulle odla, de omständigheter som styrde detta var t.ex. pris, tillgänglighet, hårdighet, nytta och förökningssbarhet.

Syren (*Syringa vulgaris*), krusbär (*Ribes uva-crispa*) och snöbär (*Symphoricarpos albus* ssp. *laevigatus*) är vanliga fynd i de tre torpinventeringar jag använt som källor. Problemet med inventeringar som källa för vilka växter som torparen odlade är att trädgården genom åren förlorar viktiga pusselbitar. De växter vi finner har egenskaper att klara konkurrensen från andra växter, eller har förmågan att vila långa perioder i jorden för att sedan spira igen när marken röjs. Är de växter man finner på platsen verkligen de ursprungliga torparväxterna eller är de tillförda platsen senare? Fanns det under torparens tid fler växter på platsen?

Begreppen mormorsväxt och torp- mormorsväxt tycks i de källor jag studerat vara förknippade och med prydnadsväxter. Begreppet torpväxt tycks enligt studerade torpinventeringar vara en blandning av nyttoväxter- och blommande växter.

Jag tycker det är lättare att finna en förståelse för vad en torpväxt är i jämförelse med en mormorsväxt. När det handlar om ”mormorsväxter” får vi fortsätta att leta oss bakåt i tiden för att finna belägg för när begreppet började användas och vilka växter som åsyftas.

Har begreppet mormorsväxt från början kommit till för att förstärka en känsla och en bild av t.ex. ljuvliga minnen, romantik, idyll, gammalt, trygghet, och barndomsminnen där luften fylls med doft och smak av sommar? Jag tror att detta svar ligger nära sanningen.

Summary

I have made an inventory of The garden of "Friends of the Garden Society" in Vadstena and have also made a current list of plants for the garden (table 1). The garden is divided into several parts. These parts represent different categories of plants. Conceivable Middle Ages plants are shown in the middle-age quarters. "Skogsbrynet" (The edge of the wood) shows varying Nordic trees and shrubs with an undergrowth of different herbs. "Lustgården" shows various "torp- och mormorsväxter" (cottage- and grandmother plants). "Surhålan" shows different moisture demanding plants. Two different rose gardens show several old-fashioned roses. The "gräsgården" (grass yard) with an old gnarled robinia (*Robinia pseudoacacia*) is intended to represent the flower carpet that even Saint Bridget of Sweden recommended. The flower bed in the west and the flower bed in the east show more historical plants.

Which are the middle-age plants in Sweden? This work discusses the plants that were cultivated in Sweden during the middle-age with a certain view on the rest of Europe. It is with criticism of sources, difficult to certainty say which these plants are. In most written sources it is difficult to draw the conclusion that the mentioned plant has been cultivated in Sweden. Many sources are translations of foreign lists of plants which do not prove enough what has grown in Sweden. However, it tells what models and knowledge the Swedish growers had. Our Swedish "landskapslagar" includes interesting information about consequences breaking the rules regarding some of the cultivated plants. "Landskapslagarna" are interesting sources since they are intended to be followed by Swedish people and therefore the plants most certainly were grown in Sweden.

A study of paintings and illustrations in purpoes to investigate wich plants that were cultivated during the Middle Ages also cause criticism of the soures. Did the artist wanted to reproduce the garden in an especially way? Hade the plants that were reproduced a symbolic messenger to mediate, more than showing that kind of plants that really were grown during the Middle Ages?

Archaeology is important when it comes to find physical evidence of the plants at a certain place and from a certain time, the Middle Ages. Although here with criticism of sources. Evidence is strong when the plant remains found in a place, but can we be sure how the plant ended up on the spot? Was the plant cultivated or growing wild in the gardens nearness?

By plant reaches a medieval relict plant status we have reached all the way to proof that this plant was grown at a certain place for some time, Middle Ages. The way to name a plant to relict is long and difficult. It is necessary to use three aforementioned disciplines that no far reaching conclusions will be drawn. It have come to mine knowledge that it should work to find the answer to which plants were grown in Sweden during the Middle Ages. With skilled and criticism of the sources from all four entrances adding their results.

What is include by the term "medieval garden" was necessary to answer in my searching for the "medieval plants". The term "garden" is not the same meaning for the modern people as it had for the medieval people. In the Middle Ages contained, what we now call the garden, several different garden elements with following word "-gård", for example "kålgård", "trädgård" and "örtagård". A "medieval" garden was an enclosed garden area which was cultivated by trees. A "kålgård" was an enclosed area which was cultivated cabbage and other edible leafy vegetables etc.

What includes the terms "torp- och mormorsväxter" (cottage- grandmother plants)? I have found that the term "torpväxt" (cottage plant), mormorsväxt" (grandmother plant), "cottage-

and grandmother plant”, (torp- och mormorsväxter) are common in popular speech. I haven’t found any backed up definition in any of my studie sources. The crofts had its greatness time between the years 1775 - 1870. Is it the plants that were cultivated in crofts during this period we should call cottage plants? In that case you can see it as the cottage plants were a response to the garden and horticultural importance of popular education and horticultural democratization. It certainly took a long time for ornamental plants that reach out to the Swedish crofts. The crofters had different opportunities and ability to choose which plants they would grow, the factors that govern this was such price, availability, hardiness, utility and opportunity to plant propagation.

Syringa vulgaris, *Ribes uva-crispa* and *Symphoricarpos albus* ssp. *laevigatus* are common findings in the three cottages inventories I have used as sources. The problem with inventories as sources for looking after which plants the crofter cultivated, is that the garden over the year losing important key pieces. The plants that we found have properties to withstand competition from other plants, or have the ability to sleep for long periods in soil and then sprout again when the ground is disclosed. Are the plants that you find in the inventory garden actually the original cottage plants or are they appeared to the garden later? Were there during the crofter’s time more plants in the garden?

Has the term ”grandmother plants” and ”cottage- and grandmother plants” appears in the sources I studied to be related with ornamental gardens and its color, form and fragrance. The term cottage plant appears in studied cottage inventories to be a mix of crops and flowering plants.

I think it’s easier to find an understanding of what a cottage plant is compared with what a grandmother plant is. When it comes to grandmother plants may we continue to look back in time to find evidence of when the term began to be used and what plants it’s referring.

Has the term grandmother plants from the beginning created to reinforce a sense and an image of such sweet memories, romance, idyllic, old, security and childhood memories where the air is filled with the aroma and taste of summer? I think this response is close to the truth.

1. Inledning

1.1. Bakgrund

Under våren 2009 skrev jag mitt examensarbete på trädgårdsingenjörsprogrammet, 10 Hp, SLU Alnarp, med titeln ”Sällskapet örtagårdens vänners örtagård i Vadstena, historia och verksamhet fram till året 2009”. Jag bekantade mig med Sällskapet örtagårdens vänners förening, deras örtagård och dess historia från det att den anlades 1983 fram till 2009. Jag genomförde intervjuer med några aktiva medlemmar i föreningen örtagårdens vänner och besökte platsen för att iaktta, lära känna och fotografera den. Jag sökte också information i litteratur och medlemstidningar. I samma arbete gjorde jag en kort inledande beskrivning av hela Vadstena klosterträdgårds historia från slutet av 1300-talet och framåt med syfte att placera örtagården i ett större sammanhang.

I början av 1370-talet planterades troligen munkarnas trädgård av Johan Petersson efter uppmaning från Heliga Birgitta.¹ Efter reformationen upplöstes klostret och 1544 lämnade munkarna klostret, nunnorna blev kvar fram till 1595. Härefter blev endast några få nunnor kvar för att sköta trädgården. Marken tillhörde på denna tid kronan. I slutet av 1630-talet blev nunnornas kloster krigsmanshus. Enligt bestämmelser som fattades några år senare skulle trädgården skötas av krigsmanshuset. Sten Karling skriver att trädgården i slutet av 1600-talet ”ännu var bekant för sina vackra träd och blommor”. Han återger en berättelse från denna tid med ”den sköna klosterträdgården årligen bar den skönaste frukt såsom och de raraste blommor sommaren igenom”. Året 1821 arrenderades marken ut och blir under kommande år sparsamt skött. En bit in på 1900-talet köpte staten tillbaka marken.² Ungefär vid samma tidpunkt arrenderades den ut till Svenska medicinalväxtföreningen och riktlinjer angående trädgårdens skötsel meddelades från Svenska naturskyddsföreningen.³

Föreningen Sällskapet örtagårdens vänner bildades 1985 och Rolf Erixson blev dess första örtagårdsmästare.⁴ Han var örtagårdsmästare fram till sin död 1999, då Åke Gustavsson övertog rollen under de kommande tre åren.⁵ Därefter blev Karl Gustafsson örtagårdsmästare fram till 2005 då den nuvarande örtagårdsmästaren Anna Wadmark tillträdde.⁶ Rolf Erixson skrev redan 1967 i stadens tidning ”om det märkliga faktum att Vadstena inte hade någon örtagård, trots att ingen annan plats i vårt land ägde så många växtrelikter från medeltiden och framåt.”⁷

Det tog 17 år för Rolf Erixson att få tillåtelse av dåvarande Kungliga byggnadsstyrelsens sakkunniga, Vadstena kommun och Riksantikvarieämbetet att få börja anlägga den nuvarande örtagården.⁸ Örtagården invigdes den 22 juli 1984.⁹

Genom de intervjuer som jag gjorde i mitt tidigare ovan nämnda arbete fick jag svar på mina frågeställningar: Syftet med örtagårdens anläggande var att i den medeltida delen av örtagår-

¹ Sylvén 1919, s. 88.

² Karling 1931, s. 34-39.

³ Sylvén 1919, s. 88-96.

⁴ Wallenquist 2004, s. 38-39.

⁵ Söderberg 2003, s. 31-33.

⁶ Bunne 2009, s. 28.

⁷ Söderberg 1990, s. 25.

⁸ Söderberg 2003, s. 31-33.

⁹ Örtagårdens invigningsprogram, 22 juli 1984.

den visa upp ett för medeltiden möjligt växtmaterial.¹⁰ Monnica Söderberg är journalist och författare och hon har under flertalet år fört intervjuer och samtal med Rolf Erixson vilket skulle resultera i en bok om Vadstena klosterträdgård. Hon meddelar att Rolf berättat så här för henne om tankarna bakom trädgårdens utseende och innehåll:

”Min[Rolf Erixsons] motivering till att örtagården i Vadstena skulle ha rektangulär form var baserad på bl.a. idealplanen i Schweiz ca år 820 e.Kr. Mina[R.E] och Riksantikvarieämbetets åsikter gick något isär. RAÄ föreslog den klassiska kvadratiske korsgångsanläggningen, typ Alvastra kloster. Den har enligt de källor, som jag hämtat fakta ur, aldrig funnits i Vadstena, i varje fall inte så utformad. Ömsesidig respekt och hänsyn ledde fram till den nuvarande utformningen. Den nygamla örtagården inrymmer de tre enheter som Birgitta föreskrev i sin klosterplan:

1. Apelgården. En del gamla fruktträd finns sparade där.
2. Krydd- och örtagården. Den centrala delen är av medeltida karaktär.
3. Gräsgården. På sätt och vis uppfyller den obearbetade gräsmattan Birgittas krav om en blomstermatta under träd där nunnorna kunna vandra om söndagarna.”¹¹

Föreningens syfte och inriktning är att sköta och vårda örtagården så att den skapar glädje, trivsel och rekreation för Vadstenas befolkning och besökare som kommer till staden. Dess syfte är också att fördjupa kännedomen och kunskapen om och intresset för historiska växter, och framför allt belysa den betydelse klostren genom tiderna haft för hortikulturen. Sällskapet vill föra samman personer med intresse för äldre tiders träd och örtagårdar för att de i teori och praktik skall kunna utbyta erfarenheter och växtmaterial till gemensam trevnad och nytta.¹²

Under 2002 började idén om projekt *Nydala klosterträdgård* att ta form. Projektets syfte var att skapa de förutsättningarna som behövdes för att anlägga en medeltida trädgård i anslutning till Nydala klosterruin. Metoden man använde sig av byggde på att man tog hjälp av olika kunskapsaktörer, där samtal på olika nivåer med diskussioner gav möjlighet till olika tolkningsutsikter.¹³ Med anledning till detta så hölls fyra olika seminarier som noggrant dokumenterades i fyra seminarierapporter. Projektet är ett exempel där man hämtat kunskaper om ett tänkbart medeltida växtmaterial bl.a. genom växtmakroanalys.

1.2. Syfte och mål

Syftet med arbetet är att träna på inventering av en trädgård, i detta fall Sällskapet örtagårdens vänners örtagård i Vadstena. Ett annat syfte är att undersöka de allmänt använda men onyanserade brukade begreppen ”medeltida trädgårdar” samt ”torp- och mormorsväxter”.

Målet med arbetet är att upprätta en aktuell växtförteckning över örtagårdens växtsortiment, och föreslå en vidareutveckling av örtagården.

Ett övergripande mål är att lära mig mer om medeltida trädgårdar och dess växtmaterial. Jag vill också öka förståelsen för begreppen ”torp- mormorsväxter” och undersöka vilka växter som här åsyftas.

¹⁰ Bunne 2009, s. 27-35.

¹¹ Bunne 2009, 37-37. (efter intervju med Monnica Söderberg, författare och journalist).

¹² <http://www.vadstenaortagard.se/foreningen.htm>.

¹³ Romanus Haas 2007, s. 5.

1.3. Frågeställningar

Vilket är växtsortiment i Sällskapet örtagårdens vänners örtagård (i Vadstena) i dag?

Vilka var de medeltida växterna i Sverige dvs. vilka växter odlades i landet men med viss utblick på Europa under medeltiden.

Vad innefattar begreppen torp- och mormorsväxter och vilka växter innefattas vanligen i kategorierna?

1.4. Material, metod och tillvägagångssätt

- Under sommaren juni- september 2009 inventerade jag Sällskapet örtagårdens vänners trädgårds växtmaterial. Jag har besökt örtagården regelbundet för att dokumentera och fotografera. Jag besökte även örtagården två gånger under våren 2009 (ett i april och ett i maj) då jag undersökte vilka vårväxter jag fann på platsen. Under juni – aug har jag besökt örtagården vid dessa tillfällen: 11/4, 1/5, 9/6, 11/6, 16/6, 21/6, 24/6, 3/7, 7/7, 12/7, 19/7, 21/7, 9/8, 11/8, 18/8, 26/8, 17/9.
- Namnsättningen på växterna baseras på Svensk kulturväxtdatabas (SKUD). <http://skud.ngb.se>.
- Jag har under inventeringen där det varit möjligt, använt mig av befintliga växtskyltar. De växter som inte haft sådana har jag identifierat med hjälp av olika florer.¹⁴ Jag har även ställt frågor om det befintliga växtmaterialet till örtagårdsmästare Anna Wadmark.
- Eftersom begreppet trädgård inte hade samma innebörd på medeltiden som det har idag så har jag beskrivit de olika medeltida – gårdarna som jag funnit på idealplanen från S:t Gallen i Schweiz. Jag gör också en beskrivning av muren eftersom den är omtalad som ett viktigt element för en medeltida trädgård i flera av mina källor. Dessa beskrivningar tycker jag är viktiga för att placera de växter som jag redovisar i ett större och framför allt i sitt rätta sammanhang. Det ökar också förståelsen för hur begreppet trädgård har förändrats från medeltiden till idag.
- När jag ställer frågan vad som menas med ett medeltida tänkbart växtmaterial, syftar jag på de växter som möjligen odlades i Sverige under medeltiden. För att besvara frågan har jag sökt i olika svenska källor. Man kan inte vara säker på att en växt verkligen odlades i Sverige under medeltiden bara för att den finns omnämnd i en källa. Jag vill genom tabell 2 visa hur man kan stärka beläggen för en växt genom att påvisa den i olika källor. För att ta reda på vilka växter som idag räknas som medeltida odlade i Sverige (med viss utblick på Europa under medeltiden) så har jag studerat fyra olika vägar som är olika verktyg till att finna svaret på frågan.
- I min presentation över olika sätt som kan användas för att belägga vilka växter som odlades på medeltiden, är exemplen valda utifrån att man kunnat tolka vilket växtmaterial som t.ex. är avbildat, omskrivet, arkeologiskt belagt o.s.v.
- Jag har använt mig av publikationer som tillkommit i Projekt Nydala Klosterträdgård när det gäller arkeologiska belägg.

¹⁴ Följande litteratur har använts: Elvers 2000. Johnson 2004. Krok 1994. Kröll 2007. Mossberg 2003. Oskars-son 2008. Flora Linneas hemsida, www.floralinnea.se. Namnsättningen (nomenklaturen) grundar sig på SKUD, <http://skud.ngb.se>.

- Jag har tagit del av de publikationer som Projekt Nydala Klosterträdgård har publicerat och använder dessa i mitt arbete.
Seminarierapport 1: *Från tro till vetande? Trädgårdsarkeologi vid Nydala kloster.*
Seminarierapport 2: *Sten jord och klosterliv Cistercienserna i Europa och Sverige.*
Seminarierapport 3: *Medeltida paradis Cisterciensernas värld på jorden.*
Seminarierapport 4: *Medeltida trädgårdsväxter Att spåra det förflutna.*
- Ytterligare ett arbete som jag använt är Hakon Hjelmqvists, Några trädgårdsväxter från Lunds medeltid. *Svensk Botanisk Tidskrift* v (85), häfte 4.
- Jag har använt mig av uppgifter ur artikeln Stadsbornas odlingar, Karin Lindeblad och Sofia Lindberg, som under 2010 ska publiceras i *Borgare, bröder och bönder. Arkeologiska perspektiv på Skånings äldre historia.* (red) Hedvall R. mfl.
- För att försöka ringa in vad som innefattar begreppen ”torp- och mormorsväxt” så har jag sökt information i den litteratur jag funnit som berör begreppen mormorsväxt och/eller torpväxt.
- Jag har Googlat på begreppen torp- och mormorsväxter, torpväxter, mormorsväxter. Jag har också sökt i Svenska Akademiens Ordbok (SAOB), samt haft telefonkontakt med språkhandläggare Eva Aniansson, Svenska akademien. Detta för att undersöka hur pass använda begreppen är och när de först är belagda och hur de är använda.
- Jag har använt mig av några tidigare publicerade resultat från torpinventeringar. Dessa är två delar av ett torpinventeringsprojekt: *Syrenen i ruinerna* (2004-2005), Olle Svejdemys *Ödetorp i Malexander* (1986) och Lena Gunnarssons *Torpträdgårdar i Skåne* (1987). Syftet är att exemplifiera med några bra exempel på torpinventeringar. Det bör understrykas att dessa är tre bland många andra genomförda inventeringar som inte ryms i detta arbete.
- Det finns andra slag av källor som man kan använda sig av för att finna vilka växter som åsyftas i begreppen torp och mormorsväxter. T.ex. målningar fotografier och handskrivna dokument. Dessa har jag inte gett några konkreta exempel på i detta arbete, men är något som skulle vara intressant att studera närmre i framtida studier.

1.5. Avgränsningar

Medeltida växter kan delas in i olika kategorier t.ex. introducerade växter, inhemska växter, brukade växter. Var växterna odlades och om växtsortimentet skiljde sig åt mellan kloster, herrgårdar och hos vanligt folk är frågor som jag inte går in i detalj på i denna uppsats. Jag behandlar endast vilka växter som jag funnit i svenska källor, eftersom det är där man kan börja för att reda ut vilka växter som odlades i Sverige under medeltiden. Man kan dock inte dra slutsatsen att en växt har odlats i Sverige med anledning av att man finner den i en svensk källa. Exempel på detta finns i flertalet av de skriftliga källor jag beskrivit, t.ex i Peder Måns-sons Bondakonst från 1500-talets början där palmer omnämns.

Svenska källor som behandlar medeltida växter, vad menas med det?

- *De medeltida lagarna* är viktiga källor när det gäller det svenska medeltida växtmaterialet.¹⁵
- Vadstenas jordaböcker tillför intressanta upplysningar om svenskt växtbruk.¹⁶

¹⁵ Larsson 2009, s. 30-33.

- Gustaf Edvard Klemming (1823–1893), var överbibliotekarie vid kungliga biblioteket (KB), och hade samlat tio olika handskrifter av olika omfattning, med skilda upplägg och till olika syften sammanställda. Dessa kallar G. E Klemming 1-10 *Läkebok*. De växter som redovisas i Klemmings läkeböcker har sitt ursprung framför allt i danska läkeböcker.¹⁷
- Peder Månssons *Bondakunst* som skrevs i början av 1500-talet är den första på svenska skrivna handboken om jordbruksskötsel, växtodling, djuravel mm. Hans skrifter är översättningar från samtida och äldre centraleuropeisk facklitteratur.¹⁸
- När det gäller arkeobotaniska källor (som i detta arbete handlar om fynd som gjorts i Sverige) kan man inte veta hur frö och pollen har hamnat på fyndplatsen, det kan förutom genom tidigare odling ha skett via förflyttning av vind och av djur i och ovan mark.¹⁹

Mitt urval av källor som behandlar ”medeltida växter”

Vilka växter som odlades i Sverige under medeltiden är endast en av mina tre frågeställningar och utifrån det har jag valt ut några av de källor som jag anser relevanta till antalet. Mitt urval av källor är tolkningar som finns redovisade av Anna-Maria Blennow, Ann-Marie Nordman, Hakon Hjelmqvist, Inger Larsson, Ingvar Bergström, Karin Lindeblad & Sofia Lindberg, Kjell Lundquist och Penelope Hobhouse. Anledningen till att jag valt just dessa källor är att jag anser att deras tolkningar är viktiga byggstenar till att finna svaret på vilka de medeltida växterna är.

Urvalet av källor är valt för att ge exempel på där växtmaterial har tolkats i de olika källkategorier som jag studerat. Det hade varit intressant att studera den s.k. C-samlingen som finns i Uppsala universitet som bland annat innehåller ett antal handskrifter som en gång tillhört Vadstena kloster. Det har inte rymts inom ramen för detta arbete då huvuddelen har varit att inventera Sällskapet örtagårdens vänners örtagård i Vadstena.

När det gäller medeltida illustrationer och målningar så har jag blickat utåt i övriga Europa. Jag behandlar under rubriken skriftliga källor idealplanen från Schweiz, eftersom den är omnämnd i flertalet av mina svenska källor och anses vara en förebild för vad som skulle höra till ett kloster under medeltiden. Viktigt är här att belysa att urvalet av källor är litet mot vad det kunde varit om uppsatsen endast behandlat denna frågeställning vilket givetvis påverkar mitt resultat i tabell 2 i samma riktning.

Mitt urval av källor som behandlar torp och mormorsväxter

Med syfte att exemplifiera hur man kan söka belägg genom kvarvarande spår av gamla trädgårdar redovisar jag fynden från tre olika torpinventeringsprojekt. Dessa är *syrener i ruinerna* (2004 och 2005), Olle Svejdemys *Ödetorp i Malexander* (1986), Lena Gunnarssons *Torpsträdgårdar i Skåne* (1987). Det bör understrykas att dessa är tre bland många andra genomförda inventeringar.

Det finns andra typer av källor som man kan använda sig av för att finna vilka växter som åsyftas i begreppen, t.ex. målningar, fotografier och handskrivna dokument. Dessa har jag inte

¹⁶ Larsson 2009, s. 34.

¹⁷ Larsson 2009, s. 33-35.

¹⁸ Larsson 2009, s. 30-43.

¹⁹ Frost 1999, s. 10.

gett några konkreta exempel på i detta arbete, men är något som skulle vara intressant att studera närmre i framtida studier.

Sammanställningen av i vilken källa en växt omnämns eller avbildats som medeltida

Antalet belägg för de olika växterna i tabell 2 är inte tänkta att jämföras mot varandra, tabellen ska läsas som en sammanfattning av de växter jag funnit i mina källor. En tabell som kan fyllas på med nya belägg och fler växter vid eventuella framtida studier.

Jag gör inte anspråk på att min sammanställning i tabell 2 är fullständig eller ger en korrekt bild över vilka de odlade medeltida växterna är. Den utgör en sammanfattning över vilket medeltida växtmaterial jag stött på i de källor jag har studerat.

När det gäller stavningen av vadstenamunken, trädgårdsmästaren och väpnaren Johan Peterssons efternamn så har jag konsekvent använt mig av samma stavning som jag gjorde i min uppsats "Sällskapet örtagårdens vänners örtagård i Vadstena, historia och verksamhet fram till året 2009".

2. Sällskapet örtagårdens vänners trädgård i Vadstena

2.1. Beskrivning av örtagårdens olika delar

Gräsgården (Gr) utgörs av en gräsmatta med en gammal och knotig robinia (*Robinia pseudoacacia*) och en sittbänk som rundar robinians stam. I gräsmattan växer olika vårörter.

Källarmästarens kvarter (Km) är en plantering med örter som restaurang Munkklostret nyttjar. Lustgården (Lu) är en rabatt som visar ”torp- och mormorsväxter”.

Medeltida kvarteren (Me) består av rektangulära odlingsbäddar som innehåller kryddor, läkeväxter och en del giftiga växter

Rosarium1 (R1) är det ursprungliga rosariet som anlades 1983 samtidigt med den övriga örtagården.

Rosarium 2 (R2) är en vidareutveckling av örtagården och rosorna här planterades den 17 nov 2005.

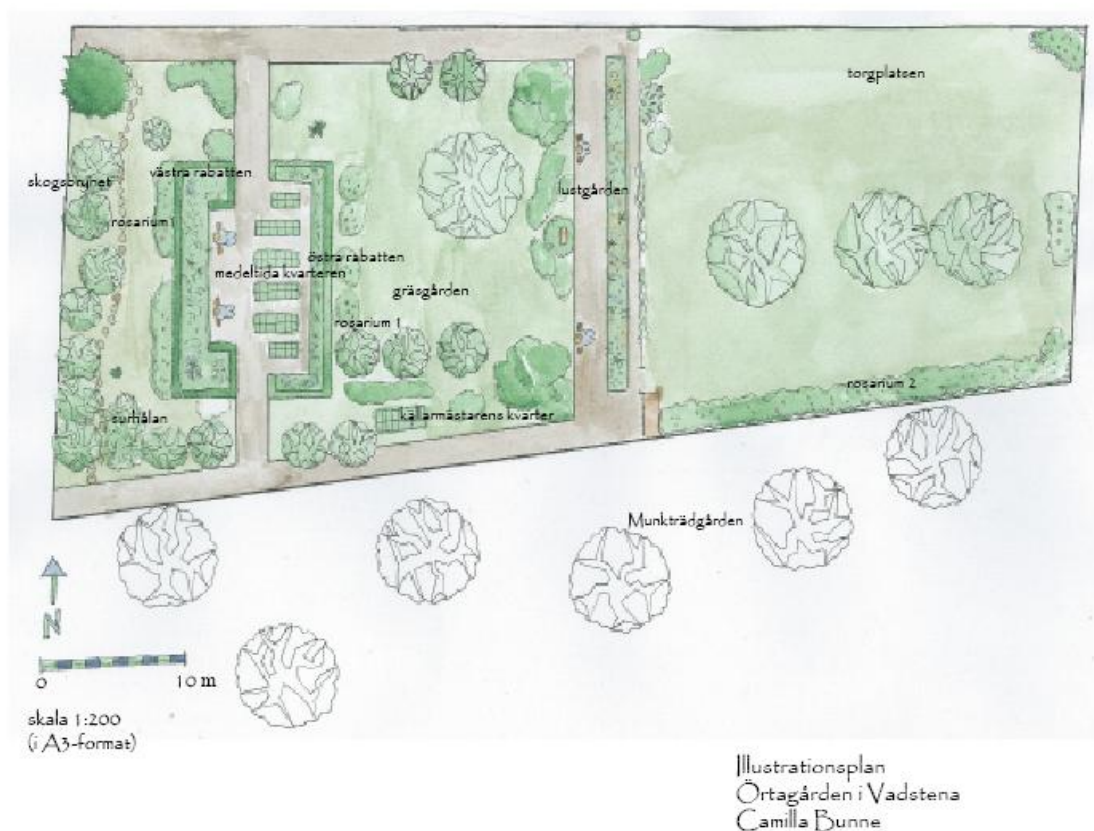
Rabatten i väster (Rv) ligger intill de medeltida kvarteren.

Ratten i öster (Rö) ligger intill de medeltida kvarteren.

Skogsbrynet (Sk) innehåller olika träd och buskar och med en örtflora som undervegetation.

Surhålan (Su) innehåller fuktälskande växter.

Torgplatsen (To) kallas den gräsmatta där föreningens aktiviteter ofta hålls, här finns en robinia (*Robinia pseudoacacia*), två valnötsträd (*Juglans regia*) och längs staketet som leder mot Pilgrimscentrum och med Munkträdgården på andra sidan ligger det nya rosariet.

Figur 2. Illustrationsplan över Sällskapet örtagårdens vänners örtagård, ses i större format i bilaga 1 (upprättad av Camilla Bunne 2010).

2.2. Aktuellt växtinnehåll 2009

Tabell 1. Växtlista över örtagårdens sortiment 2009.

perenner och anueller		
vetenskapligt namn ²⁰	svenskt namn	placering (teckenförklaring finns under rubrik 2.1.)
<i>Achillea millefolium</i>	rölleka	Me, Sk, To
<i>Achillea ptarmica</i>	nysört	Lu
<i>Aconitum napellus</i>	äkta stormhatt	Rö
<i>Aconitum</i> sp.	stormhatt	Rv
<i>Aconitum x cammarum</i>	trädgårdsstormhatt	Lu, Rö
<i>Actaea racemosa</i>	läkesilverax	Rö
<i>Actaea spicata</i>	trolldruva	Me
<i>Adonis vernalis</i>	våradonis	Me
<i>Aegopodium podagraria</i>	kirskål	Rv, Sk, To
<i>Agrimonia eupatoria</i>	småborre	Me
<i>Alcea rosea</i>	stockros	Rö
<i>Alchemilla vulgaris</i>	daggkåpa	Lu
<i>Allium fistulosum</i>	piplök	K, Me
<i>Allium giganteum</i>	jättelök	Lu
<i>Allium sativum</i> ²¹	vitlök	Me
<i>Allium schoenoprasum</i>	gräslök	K, Me,
<i>Allium stipitatum</i>	skägglök	Me
<i>Allium ursinum</i>	ramslök	Me, Sk
<i>Allium x proliferum</i>	luftlök	Me
<i>Althaea officinalis</i>	lökmalva	Rö
<i>Anemone nemorosa</i> ²²	vitsippa	Sk
<i>Angelica archangelica</i>	fjällkvanne	K, Rö
<i>Anthriscus cerefolium</i>	dansk körvel	Me
<i>Aquilegia vulgaris</i>	slag av akleja ²³	Me
<i>Aquilegia vulgaris</i>	slag av akleja purpurfärgad	Lu
<i>Aquilegia</i> spp.	akleja	Sk
<i>Arctium lappa</i>	stor kardborre	Rv
<i>Aristolochia clematitis</i>	hålrot	Me
<i>Artemisia abrotanum</i>	åbrodd	Me
<i>Artemisia absinthium</i> ²⁴	malört	K, Me

²⁰ Namnsättningen baseras på SKUD, <http://skud.ngb.se>.

²¹ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Allium sativum*.

²² *Anemone nemorosa* hade vid mitt besök i örtagården ingen växtskylt.

²³ *Aquilegia vulgaris*, slag av akleja finns på två platser i lustgården, den ena är purpurfärgad och den andra är svart.

²⁴ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Artemisia absinthium* i källarmästarens kvarter.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
<i>Artemisia pontica</i>	romersk malört	Me
<i>Artemisia dracunculus</i> Sativa-Gruppen	fransk dragon	Me, K
<i>Arum maculatum</i>	fläckig munkhätta	Me
<i>Aruncus dioicus</i>	plymspirea	Gr
<i>Asarum europaeum</i>	hasselört	Rv
<i>Aster novi-belgii</i> Oktoberraster-Gruppen	oktoberaster	Lu
<i>Aster novi-belgii</i> (olika sorter)	höstaster	Lu
<i>Astrantia major</i>	stjärnflocka	Lu
<i>Atropa belladonna</i>	belladonna	Rö
<i>Bellis perennis</i>	tusensköna	Gr, To, Rv
<i>Borago officinalis</i> ²⁵	gurkört	Me, K, To
<i>Buphtalmum salicifolium</i>	ljusöga	Lu
<i>Calendula officinalis</i>	ringblomma	Me
<i>Campanula glomerata</i>	toppklocka	Lu
<i>Campanula latifolia</i>	hässleklocka	Rv
<i>Campanula persicifolia</i>	stor blåklocka	Lu, Sk
<i>Campanula rapunculoides</i>	knölklocka	Sk
<i>Carum carvi</i> ²⁶	kummin	Me
<i>Centaurea benedicta</i> ²⁷	kardbenedikt	Me
<i>Centaurea cyanus</i>	blåklint	Me
<i>Centaurea montana</i>	bergklint	Lu, Rv
<i>Chamerion angustifolium</i> ²⁸	mjölke	Su
<i>Chenopodium bonus-henricus</i>	lungrot, den gode Henriks målla	Me
<i>Cichorium intybus</i>	cikoria	Me
<i>Clinopodium grandiflorum</i> ²⁹	rosenmynta	Me
<i>Colchicum autumnale</i>	tidlösa	Me
<i>Conium maculatum</i>	odört	Rö
<i>Convallaria majalis</i>	liljekonvalj	Me, Sk
<i>Convolvulus</i> sp.	vinda	Rö
<i>Coriandrum sativum</i>	koriander	Me
<i>Corydalis cava</i>	hålnunneört	Rö, Lu, Gr, Sk, To
<i>Crocus</i> (olika arter och sorter)	krökus	Lu, Rö, Rv, Sk
<i>Datura stramonium</i>	spikklubba	Me
<i>Dictamnus albus</i>	Moses brinnande buske	Rö
<i>Digitalis ferruginea</i> ³⁰	brun fingerborgsblomma	Rv
<i>Digitalis purpurea</i>	fingerborgsblomma	Me, Lu

²⁵ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Borago officinalis* i källarmästarens kvarter.

²⁶ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Carum carvi*.

²⁷ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Centaurea benedicta*.

²⁸ Vid mitt besök i örtagården fanns ingen växtskylt utan endast *Chamerium angustifolium*.

²⁹ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Clinopodium grandiflorum*.

³⁰ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Digitalis ferruginea*.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
Dipsacus fullonum	kardvädd	Rv
Dodecatheon jeffreyi	stor tolvgudablomma	Lu
Dryopteris filix-mas	träjon	Su
Echinacea purpurea	röd rudbeckia	Me
Echium vulgare	blåeld	Me
Equisetum hyemale	skavfräken	Su
Eupatorium purpureum	rosenflockel	Lu
Fragaria sp.	smultron	Sk
Fragaria vesca	smultron	R1
Ferula assa-foetida ³¹	dyvelsträck	Su
Filipendula ulmaria	älggräs	Su
Fritillaria imperialis	kejsarkrona	Lu, Sk
Gagea lutea	vårlök	Gr, Lu, Rv, Rö, Sk, To
Galanthus nivalis	snödroppe	Gr, Lu, Su, To
Galium odoratum	myskmadra	Me
Gentiana lutea	gullgentiana	Me
Geranium himalayense	praktnäva	Lu
Geranium macrorrhizum	flocknäva	Lu
Geranium sp.	näva	Sk
Gratiola officinalis ³²	jordgalla	Me
Helleborus niger	julros	Me, Rv
Hemerocallis lilioasphodelus	gul daglilja	Lu
Hemerocallis x hybrida		Lu
Hepatica nobilis ³³	blåsippa	Sk
Humulus lupulus	humle	K
Hyacinthoides non-scripta	engelsk klockhyacint	Lu
Hylotelephium telephium	kärleksört	Lu
Hyoscyamus niger	bolmört	Me
Hypericum perforatum	äkta johannesört	Me
Hypericum sp.	johannesört	Sk
Hyssopus officinalis	isop	Rö
Inula helenium	ålandsrot	Rö
Iris germanica	tyskiris	Rö, Rv
Iris germanica 'Florentina'	violrotsiris	Lu
Iris pseudacorus ³⁴	svärdsilja	Sk
Iris sibirica	strandiris	Lu, Vr, Rv, Su
Iris spp.	iris	Lu
Isatis tinctoria ³⁵	vejde	Rv

³¹ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Ferula assa-foetida*.

³² Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Gratiola officinalis*.

³³ *Hepatica nobilis* hade vid mitt besök i örtagården ingen växtskylt.

³⁴ *Iris pseudacorus* hade vid mitt besök i örtagården ingen växtskylt.

³⁵ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Isatis tinctoria*.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
<i>Lamprocapnos spectabilis</i> ³⁶	löjtnantshjärta	Lu
<i>Lathyrus latifolius</i>	rosenvial	Lu
<i>Lavandula angustifolia</i>	lavendel	Lu, Rv, R1
<i>Lavatera thuringiaca</i>	gråmalva	Lu, Rö
<i>Leonurus cardiaca</i>	hjärtstilla	Me
<i>Leucojum aestivum</i>	sommarsnöklocka	Lu, Rö
<i>Leucojum vernum</i>	snöklocka	Gr, To
<i>Levisticum officinale</i>	libbsticka	Rö, K
<i>Lilium candidum</i> ³⁷	madonnalilja	Rv
<i>Linum usitatissimum</i>	lin	Me
<i>Lysimachia punctata</i>	praktlysing	Sk
<i>Lythrum salicaria</i> ³⁸	fackelblomster	Su
<i>Malva alcea</i>	rosenmalva	Me, Rö
<i>Malva sp.</i>	malva	Rö
<i>Mandragora officinarum</i>	alruna	Me
<i>Marrubium vulgare</i>	kransborre	Me
<i>Melissa officinalis</i>	citronmeliss	K, Me
<i>Mentha spicata</i>	grönmynta	Me
<i>Mentha spicata</i> 'Crispa'	krusmynta	Me
<i>Mentha longifolia</i> 'Vadstena' ³⁹		Rö
<i>Mentha x piperita</i> ⁴⁰	pepparmynta	Me, K
<i>Meum athamanticum</i>	björnrot	Me
<i>Muscari armeniacum</i>	pärlhyacint	Lu, Rv, Rö
<i>Myosotis scorpioides</i>	äkta förgätmigej	Sk, Lu
<i>Myrrhis odorata</i> ⁴¹	spansk körvel	Rö, K
<i>Narcissus</i> (olika arter och sorter)		Lu, Sk, To
<i>Narcissus poeticus</i>	pingstlilja	Lu
<i>Narcissus pseudonarcissus</i>	påsklilja	Sk, Lu
<i>Nepeta cataria</i>	kattmynta	Me
<i>Nepeta sibirica</i>	stor drakblomma	Lu
<i>Origanum majorana</i>	mejram	Me
<i>Origanum vulgare</i>	kungsmynta, oregano	K, Me, Rö
<i>Ornithogalum nutans</i>	aftonstjärna	Rö
<i>Paeonia tenuifolia</i>	dillpion	Rv, Rö
<i>Paeonia x festiva</i>	bondpion	Lu, Rv, Rö, Sk

³⁶ Vid mitt besök i örtgården fanns endast växtskylt och ingen *Lamprocapnos spectabilis*.

³⁷ I år har *Lilium candidum* inte gått i blom i örtgården, det kan enligt mina egna samt örtgårdsmästare Anna Wadmark antaganden bero på att den kalla våren inte gav möjlighet till dess fulla utveckling, jag fann endast bladrossetter.

³⁸ Vid mitt besök i örtgården fanns endast växtskylt och ingen *Lythrum salicaria*.

³⁹ På växtskylten står det angivet "Mentha vadstenense", detta artnamn har jag inte funnit i SKUD, jag har bestämt denna till *Mentha longifolia* 'Vadstena'. Jag har diskuterat om detta med örtgårdsmästare Anna Wadmark och vi är eniga.

⁴⁰ Vid mitt besök i örtgården fanns endast växtskylt och ingen *Mentha x piperita* i källarmästarens kvarter.

⁴¹ Vid mitt besök i örtgården fanns endast växtskylt och ingen *Myrrhis odorata* i östra rabatten.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
<i>Paeonia lactiflora</i>	luktpion	Gr
<i>Papaver orientale</i>	orientvallmo	Lu
<i>Papaver somniferum</i>	opievallmo	Me
<i>Peucedanum ostruthium</i>	mästerrot	Me
<i>Perovskia atriplicifolia</i> ⁴²	afghanperovskia	Lu
<i>Petasites hybridus</i>	pestskräp	Sk
<i>Phlox paniculata</i>	höstflox	Lu
<i>Physalis alkekengi</i>	judekörs	Lu, To
<i>Plantago major</i>	groblad	Gr, To
<i>Polemonium caeruleum</i> ⁴³	blågull	Lu
<i>Polygonatum odoratum</i>	getrams	Sk, Su
<i>Primula veris</i> ⁴⁴	gullviva	Sk
<i>Prunella vulgaris</i>	brunört	Gr, To
<i>Pulmonaria officinalis</i>	fläcklungört	Rö
<i>Pulmonaria saccharata</i>	broklungört	Lu, Rö
<i>Ranunculus ficaria</i>	svalört	Gr, Rv, Rö, Sk, To
<i>Rheum palmatum</i>	flikrabarber	Gr
<i>Rudbeckia laciniata</i> var. <i>hortensia</i> 'Golden Glow'		To
<i>Ricinus communis</i>	ricin	Me
<i>Rosmarinus officinalis</i>	rosmarin	Me
<i>Ruta graveolens</i>	vinruta	Me
<i>Salvia officinalis</i>	kryddsalvia	Me, K
<i>Salvia verticillata</i> 'Purple Rain' ⁴⁵		Lu
<i>Sanguisorba minor</i>	pimpinell	Me
<i>Saponaria officinalis</i>	såpnejlika	Rv
<i>Satureja hortensis</i>	sommarkyndel	Me
<i>Satureja montana</i>	vinterkyndel	Me
<i>Scilla forbesii</i>	vårstjärna	Sk
<i>Scilla luciliae</i>	stor vårstjärna	Gr, To, Sk
<i>Scilla siberica</i>	rysk blåstjärna	Gr, To
<i>Scopolia carniolica</i>	dårört	Rö
<i>Scrophularia nodosa</i> ⁴⁶	flenört	Su
<i>Silybum marianum</i>	mariatistel	Rv
<i>Silphium perfoliatum</i>	skålört	Lu
<i>Solanum dulcarmara</i>	besksöta	Me
<i>Stachys officinalis</i>	humlesuga	Lu, Me
<i>Stachys sylvatica</i>	stinksyska	Lu, Sk

⁴² Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Perovskia atriplicifolia*.

⁴³ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Polemonium caeruleum*.

⁴⁴ *Primula veris* hade vid mitt besök ingen växtskylt.

⁴⁵ *Salvia verticillata* hade ingen växtskylt vid mitt besök i örtagården, Örtagårdsmästare Anna Wadmark har berättat att det är denna art och sort.

⁴⁶ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Scrophularia nodosa*.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
<i>Symphytum officinale</i> ⁴⁷	äkta vallört	Rö
<i>Symphytum x uplandicum</i> ⁴⁸	uppländsk vallört	Lu
<i>Tanacetum balsamita</i>	balsamblad	Rö
<i>Tanacetum parthenium</i>	mattram	Lu, Me, Sk
<i>Tanacetum vulgare</i>	renfana	Lu, Sk
<i>Tanacetum vulgare</i> 'Crispum'	munkrenfana	Me
<i>Taraxacum officinale</i>	maskros	Sk
<i>Teucrium chamaedrys</i>	gamander	Me
<i>Teucrium scorodonia</i> ⁴⁹	lundgamander	Me
<i>Thymus serpyllum</i>	backtimjan	Me
<i>Thymus vulgaris</i>	kryddtimjan	K, Me
<i>Thymus x citriodorus</i>	citrontimjan	Me
<i>Trollius europaeus</i> ⁵⁰	smörbollar	Su
<i>Tulipa</i> (olika arter och sorter)	tulpan	Lu, Rv, Rö
<i>Urtica dioica</i>	brännässla	Sk
<i>Valeriana officinalis</i>	läkevänderot	Me
<i>Verbascum chaixii</i>	franskt kungsljus	Lu, Me ⁵¹
<i>Verbascum lychnitis</i>	grenigt kungsljus	Rv
<i>Verbascum</i> sp.	kungsljus	Rö, Rv, To, Lu
<i>Verbascum thapsus</i>	kungsljus	Rö
<i>Verbenia officinalis</i>	järnört	Me
<i>Veronica longifolia</i>	strandveronika	Lu
<i>Vinca minor</i>	vintergröna	Sk, Rv
<i>Viola odorata</i> ⁵²	luktvio	Sk
Klätterväxter		
vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
<i>Bryonia alba</i>	hundrova	Rö
<i>Clematis alpina</i>	alpklematis	Rv
<i>Clematis vitalba</i>	skogsklematis	Rv, Rö, Gr ⁵³
<i>Clematis viticella</i>	italiensk klematis	Rv
<i>Hedera helix</i>	murgröna	Gr ⁵⁴

⁴⁷ *Symphytum officinale* hade ingen växtskylt vid mitt besök i örtagården, örtagårdsmästare Anna Wadmark har hjälpt mig att artbestämma denna.

⁴⁸ Denna var vid mitt besök i örtagården märkt med *Symphytum officinale*, den skiljer sig utseendemässigt från *Symphytum officinale* i RÖ, Örtagårdsmästare har hjälpt mig att artbestämma denna till *Symphytum x uplandicum*.

⁴⁹ *Teucrium scorodonia* hade ingen växtskylt vid mitt besök i örtagården, Örtagårdsmästare Anna Wadmark har hjälpt mig med artbestämning av den.

⁵⁰ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Trollius europaeus*.

⁵¹ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Verbascum chaixii* i Me.

⁵² *Viola odorata* hade vid mitt besök ingen växtskylt, jag har artbestämt den.

⁵³ *Clematis vitalba* klättrar på *Malus domestica* 'Transparente Blanche'.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
<i>Humulus lupulus</i>	humle	K
<i>Lonicera caprifolium</i>	kaprifol	Rv, Rö
<i>Lonicera periclymenum</i> ⁵⁵	vildkaprifol	Rv
<i>Vitis vinifera</i>	vindruva	Lu

lignoser

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring under rubrik 2.1.) finns
<i>Berberis thunbergii</i> ⁵⁶	häckberberis	Rv
<i>Buddleja davidii</i>	syrenbuddleja	To
<i>Buxus sempervirens</i>	buxbom	Rv
<i>Cornus alba</i> 'Sibirica'	korallkornell	Sk
<i>Crataegus laevigata</i>	rundhagtorn	Sk, R1
<i>Deutzia</i> sp.	deutziasläktet	Gr
<i>Euonymus europaeus</i>	benved	Rv
<i>Frangula alnus</i>	brakved	Sk
<i>Juglans regia</i>	valnöt	To
<i>Kolkwitzia amabilis</i>	paradisbuske	Gr
<i>Laburnum anagyroides</i>	sydgullregn	Gr
<i>Rhododendron tomentosum</i> ⁵⁷	skvattram	
<i>Ligustrum vulgare</i>	liguster	Rv
<i>Malus domestica</i> 'Gyllenkroks Astrakan' ⁵⁸	äpple	Gr
<i>Malus domestica</i> 'Gelber Richard' ⁵⁹	äpple	Gr
<i>Malus domestica</i> 'Gravensteiner'	äpple	Gr
<i>Malus domestica</i> 'Ingrid Marie'	äpple	Gr
<i>Malus domestica</i> 'Åkerö'	äpple	Gr
<i>Malus domestica</i> 'Transparente Blanche'	äpple	Gr
<i>Morus nigra</i>	svart mullbär	To
<i>Picea pungens</i> Glauca-Gruppen ⁶⁰	blågran	Sk
<i>Philadelphus coronarius</i>	doftschersmin	Gr

⁵⁴ *Hedera helix* klättrar på *Malus domestica* 'Gravensteiner'.

⁵⁵ *Lonicera periclymenum* växer även vid staketet mellan örtagården och Munkträdgården.

⁵⁶ Jag har artbestämt denna själv, då växtskylt saknades i örtagården. Örtagårdsmästare Anna Wadmark och jag är eniga om att det är *Berberis thunbergii*.

⁵⁷ Vid mitt besök i örtagården fanns endast växtskylt och ingen *Rhododendron tomentosum*.

⁵⁸ Jag har angett det formella namnet som finns registrerat på SKUD, vilket är *Malus domestica* 'Gyllenkroks Astrakan'. Ofta anges endast sortnamnet 'Astrakan' som också står angivet på växtskylten i örtagården.

⁵⁹ På växtskylten i örtagården står det *Malus domestica* 'Gul Richard' som enligt SKUD är synonym till det registrerade namnet 'Gelber Richard'.

⁶⁰ I örtagården står det på växtskylten Ädelgran (*Abies*), Jag har bestämt denna till *Picea pungens* Glauca-Gruppen.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring finns under rubrik 2.1.)
<i>Physocarpus opulifolius</i>	smällspirea	Gr
<i>Prunus cerasus</i>	surkörsbär	Gr
<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>insititia</i>	krikon	Gr
<i>Prunus padus</i>	hägg	Sk
<i>Prunus spinosa</i>	slån	Sk
<i>Pyrus communis</i> 'Belle Lucrative' ⁶¹	päron	Gr
<i>Pyrus communis</i> 'Beurré Alexandre Lucas'	päron	Gr
<i>Ribes alpinum</i>	måbär	Gr, Lu, Me, Sk
<i>Robinia pseudoacacia</i>	robinia	Gr, To
<i>Salix</i> sp.	vide	Su
<i>Sambucus nigra</i>	fläder	To
<i>Sorbaria kirilowii</i>	stor rönnspirea	Gr
<i>Sorbus aucuparia</i>	rönn	Sk
<i>Sorbus intermedia</i>	oxel	Sk
<i>Spiraea salicifolia</i>	häckspirea	Gr
<i>Spiraea japonica</i> 'Little Princesse'	praktspirea	Gr
<i>Syringa vulgaris</i>	syren	Gr, To

Rosor

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering
<i>Rosa</i> (Bifera-Gruppen) 'Rose de rescht'	höstdamascenerros	R1
<i>Rosa</i> (Alba-Gruppen) 'Alba Maxima'	jungfruros	R1
<i>Rosa</i> (Alba-Gruppen) 'Königin von Dänemark'	jungfruros	R1, R2
<i>Rosa</i> (Alba-Gruppen) 'Maiden's Blush'	jungfruros	R1
<i>Rosa</i> (Alba-Gruppen) 'Alba Maxima' ⁶²	jungfruros	R1, R2
<i>Rosa</i> (Alba-Gruppen) 'Minette' ⁶³	nordisk ros/svearnas ros	R1
<i>Rosa</i> (Alba-Gruppen) 'Princesse de Lamballe'	jungfruros	R1
<i>Rosa</i> (Bifera-Gruppen)	höstdamascenerros	R1
<i>Rosa</i> (Bourbon-Gruppen) 'Louise Odier'	bourbonros	R1

⁶¹ På växtskylten i örtagården står det *Pyrus communis* 'Esperens Herrepäron' som enligt SKUD är en [handelsbeteckning] för det registrerade namnet 'Belle Lucrative'.

⁶² I Rosarium 1 finns två exemplar av *Rosa* (Alba-Gruppen) 'Alba Maxima'.

⁶³ I Rosarium 1 finns två exemplar av *Rosa* (Alba-Gruppen) 'Minette'.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring finns under rubrik 2.1.)
Rosa (Centifolia Muscosa-Gruppen) 'Henri Martin'	centifoliaros	R1
Rosa (Centifolia-Gruppen) 'Cristata'	centifoliaros	R1
Rosa (Damascena-Gruppen)	damasceneros	R1, R2
Rosa (Damascena-Gruppen) 'Blush Damask' ⁶⁴	damascenerros	R2
Rosa (Floribunda-Gruppen) 'Märchenland'	floribundaros	R2
Rosa (Foetida-Gruppen) 'Persiana' ⁶⁵	persisk gulros	R2
Rosa (Francofurtana-Gruppen)	francofurtana-ros	R1
Rosa (Francofurtana-Gruppen) 'Agatha'	francofurtana-ros	R2
Rosa (Gallica-Gruppen) 'Complicata'	gallicaros	R2
Rosa (Gallica-Gruppen) 'Rosa Mundi'	gallica-ros/polkagrisros	R1
Rosa (Gallica-Gruppen) 'Tuscany Superb'	gallicaros	R1
Rosa (Gallica-Gruppen) 'Officinalis' ⁶⁶	gallicaros, apotekarros	R1
Rosa (Moderna-Buskrosgruppen) Graham Thomas		R1
Rosa (Moschata-Gruppen) 'Robin Hood'	moschataros	R1
Rosa (Rugosa-Gruppen) 'Alba' ⁶⁷	vit vresros	R2
Rosa (Rugosa-Gruppen) 'Blanc Double de Coubert'	rugosaros	R2
Rosa (Rugosa-Gruppen) 'F.J. Grootendorst'	nejlikros	R1
Rosa (Rugosa-Gruppen)	rugosaros	R2
Rosa (Rugosa-Gruppen) 'Hansa'	rugosaros	R1
Rosa (Rugosa-Gruppen) 'Rotes Meer'	rugosaros	R2
Rosa (Rugosa-Gruppen) SCHNEEKOPPE	rugosaros	R2
Rosa (Rugosa-Gruppen) ⁶⁸	rugosaros	R2
Rosa (Spinosissima-Gruppen) 'William III'	pimpinellros	R1
Rosa gallica	provinsros	R1

⁶⁴ I rosarium 2 finns tre exemplar av *Rosa* (Damascena-Gruppen) 'Blush Damask'.

⁶⁵ I rosarium 2 finns två exemplar av *Rosa* (Foetida-Gruppen) 'Persiana'.

⁶⁶ I rosarium 1 finns två exemplar av *Rosa* (Gallica-Gruppen) 'Officinalis'.

⁶⁷ I rosarium 2 finns två exemplar av *Rosa* (Rugosa-Gruppen) 'Alba'.

⁶⁸ Rugosaros i rosarium 2 som inte är sortbestämd.

vetenskapligt namn	svenskt namn	placering (teckenförklaring finns under rubrik 2.1.)
<i>Rosa multiflora</i>	japansk klätterros	R1
<i>Rosa nitida</i>	dockros	R2
<i>Rosa pendulina</i> ⁶⁹	bergros	R2
<i>Rosa rubiginosa</i>	äppelros	R1
<i>Rosa</i> spp. ⁷⁰		R1
<i>Rosa spinosissima</i>	pimpinellros	R2
<i>Rosa spinosissima</i> Plena-Gruppen	fylld pimpinellros	R1
<i>Rosa x centifolia</i> f. <i>muscosa</i> ⁷¹		R2
<i>Rosa x richardii</i> 'Sancta'	mumieros	R1
	vadstenarosen ⁷²	R1

Figur 3. Vadstenarosen, i Rosarium 1 i Vadstena örtagård.
(Foto: Camilla Bunne, juli 2009).

⁶⁹ I nya rosariet finns två exemplar av denna *Rosa pendulina*.

⁷⁰ 2 olika rosor är obestämda i rosarium 1 och 5 olika rosor är obestämda i Rosarium 2.

⁷¹ Jag har inte funnit *Rosa x centifolia* f. *muscosa* varken på SKUD eller i övrig litteratur jag sökt i. Gustavsson (1998). s. 156. "Klassificeringen av de äldsta mossrosorna är besvärlig. 'Communis' anses vara den äldsta bevarade mossrosen och helt säkert är den en av de ursprungliga i gruppen. Vissa författare uppfattar den som identisk med den ursprungliga mossrosen, *Rosa x centifolia* f. *muscosa*".

⁷² I rosarium 1 finns två exemplar av vadstenarosen. Jag har inte funnit vadstenarosen (fig. 3) varken på SKUD eller i någon av de böcker jag använt som källa. Jag har pratat med Henrik Morin, biträdande projektledare för Rosuppropet.

POM (Programmet för odlad mångfald) och fått berättat att denna ros med all säkerhet är en *Rosa* (Damascena-Gruppen) 'Blush Damask'. Denna ros är en karaktärsros i Vadstenatrakten, men är även vanlig i gamla bebyggelsemiljöer i hela södra och mellersta Sverige. Den tillhör en av den vanligaste spridda gammeldags rosor. Rosen har funnits i odling sedan 1759, den är lätt att föröka med rotskott. Morin, H. (2009).

3. Medeltiden, dess "trädgårdar" och växtmaterial

3.1. Medeltiden

Vilka årtal vi sätter för medeltiden varierar lite beroende på vilken del av världen vi pratar om samt om det ses ur ett politiskt, religiöst eller kulturhistoriskt perspektiv.

Medeltiden i Europa började runt 500 e.kr. och fortgick fram till 1400-talets senare del.⁷³ Epoken delas ibland in i tre perioder, den äldre medeltiden från ca 500 - 900-talet, högmedeltiden från ca 1000- t.o.m. 1300-talets början och senmedeltiden som innefattar större delen av 1300- och 1400-talet. I Norden benämner vi medeltiden mellan 1050- och 1500-talet.⁷⁴

Medeltiden i Sverige kan indelas i två perioder, den innan 1350 och tiden därefter. Tiden innan 1350 (den tidiga medeltiden) var fortsättningen av en högkonjunktur som startade ca 750 och fick ett tvärt slut när pesten inträffar i mitten av 1300-talet. Digerdöden återkommer ungefär med tio års mellanrum. Lågkonjunkturen börjar återhämta sig igen på 1500-talet.⁷⁵

De italienska humanisterna skapade på 1400-talet epokbegreppet medeltiden, de menade att tiden var "en dyster och ointressant parentes", den sågs som en primitiv och mörk bakgrund till "renässansens vackra dager". De ansåg att de själva stod för något kreativt och nytt som bestod av vetenskapliga och konstnärliga impulser från antiken. Synsättet på epoken som "den mörka medeltiden" har med envishet bitit sig fast genom historien, även om det har funnits vissa motbilder, t.ex. den som uppkom under 1400-talet där vissa renässanshistoriker hyllade medeltidens kulturella och politiska nyvinningar, t.ex. den kyrkliga kulturen.

Idag har forskningen till stor del ett bredare synsätt, ibland artikuleras tron på "den dynamiska medeltiden", här bröts nya idéer mot varandra och man menade att den andliga konformismen inte varit så stark som renässanstänkarna trott. Man vill sudda ut tidigare värderingar som att "det moderna är det goda". Betoningar görs istället på att medeltiden var en intressant period, som på gott och ont skapade en grund för den europeiska samhällsutvecklingen. Sociala, ekonomiska och kulturella strukturer som blev bestående väldigt länge skapades. Ett kulturlandskap med byar och gårdar växte fram och blev en grund till bl.a. odling och skatteuppbörd.⁷⁶

Sveriges samhälleliga ramverk skiljde sig på medeltiden från hur det är uppbyggt idag. Idag är det staten Sverige med vår statsmakt vi pratar om. På 1100-talet var inte statsmakten uppbyggd på samma sätt, det fanns istället "statsbärande ätter". Deras makt var baserad på deras jordinnehav, de mest inflytelserika ätterna härstammade från Västergötland (Erikska ätten) och från Östergötland (Sverkerska ätten) Trots att ätterna ägde mycket jord så saknades samma möjligheter till inkomster som vi har idag eftersom skatter och jordtaxering inte fanns. Man kunde tjäna lite pengar på böter och på sitt gårdskomplex. De båda ätterna förenades så småningom genom Erik Erikssons och Katarina av Sverkersättens bröllop. Äktenskapet blev barnlöst och de båda ätterna dog ut.⁷⁷ Ur politiskt perspektiv är detta (1060) början på svensk medeltid och Stockholms blodbad 1520 eller när Gustav Vasa valdes till kung 1523 blev epokens slut. När epokens tidsindelning baseras på kulturella händelser i historien så blir gränserna lite mer flytande. Med denna syn starter epoken när kristendomen introducerades i Sverige

⁷³ <http://www.ne.se/lang/medeltiden>.

⁷⁴ Ljungqvist 2006, s. 509.

⁷⁵ Tollin 2004, s. 21-23.

⁷⁶ <http://www.ne.se/lang/medeltiden>.

⁷⁷ Tollin 2004, s. 21-23.

(mitten av 800-talet fram till 1100-talet) och slutet vid reformationen som har tidsfästas till 1527.⁷⁸

Folkungaätten och Birger Jarl tar vid då de tidigare nämnda ätterna dör ut. Magnus Birgersson (son till Birger Jarl) införde på 1200-talet fasta jordskatter vilket medförde att kungamakten fick en fast inkomstkälla. Efter en tid bildades en samhällsklass som var skattebefriad (frälset) som i gengäld av skattelättnaden bidrog med vapen, hästar och ryttare. Kyrkan var också befriad från skatt på sin jord (kyrkligt frälse).⁷⁹

Lagar nedteknades lite varstans och dessa har styrt rättsskipningen långt in i vår tid. De medeltida lagarna räknas till våra äldsta sammanhängande texter som är skrivna på svenska. Dessa lagar innehåller också information om hur olika växter användes och om de svenska växtnamnen. Det finns exempel på där lagarna nämner växtodling och vilka påföljder som åläggs den som begår olagliga handlingar beträffande dessa växter.⁸⁰

Odlings- och bebyggelseexpansionens effekt blev för vissa delar av Sverige att befolkningen tredubblades under perioden 1100-1300. Erbjudanden om skattefrihet i vissa områden gjorde att nyodlingen till viss del styrdes uppifrån men även självägande bönder har utfört en betydande del. I takt med nyodlingens framfart så utvecklades nya arbetsmetoder och redskap. Ett exempel på detta är en spade som var järnskodd utmed bladet (fig.4). Tidigare var spadarna byggda helt i trä. I arkeologiska sammanhang är den järnskodda spaden känd sedan 1200-talet. Med hjälp av den nyutvecklade spaden underlättades nyodling och dikesgrävning vilket resulterade i nya odlingssystem.⁸¹

Figur 4. Under tidig medeltid började man järnsko träbladet på spaden. Denna skoning är från 1500-talets medeltid. (Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.)

Under 1300-talet så ersatte latinskriften den tidigare brukade runskriften som vardagsskrift. Detta till följd av att kyrkans inflytande hade ökat och att de tog på sig ansvaret för utbildning.⁸² Under medeltiden fram till reformationen på 1500-talet så var Sverige katolskt. Den katolska kyrkan uppförde kloster och via klostren fick ”vi del av en högstående trädgårdskultur och läkekunskap.” I klostren lärdes det ut kunskaper om bland annat fruktodling och

⁷⁸ <http://www.ne.se/lang/medeltiden>.

⁷⁹ Tollin 2004, s. 21-23.

⁸⁰ Larsson 2009, s. 30.

⁸¹ Hedvall 2009, s. 15-17.

⁸² Lundquist 2000, s. 42.

skogsbruk. En viktig del i klosterlöftena var att vårda svaga och sjuka personer. Präster, munkar och nunnor fungerade på denna tid som ett slags läkare. En stor del av de mediciner som användes tillverkades av olika växter, vissa insamlade från naturen och andra odlades i klostren. Det förekom också odlingar med ”prydnadsväxter” och ätliga växter.⁸³

3.2. Den “medeltida trädgårdens” utseende

Tolkningen av hur de medeltida trädgårdarna såg ut skiljer sig till viss del åt i olika källmaterial. Frågan är om det finns ett enda och enkelt svar på detta och om man kan säga att den ena tolkningen är mer rätt än den andra?

I John Harveys artikel *Medieval Garden: The Oxford Companion to Gardens* (1991) beskrivs att anledningen till att det är svårt att med säkerhet beskriva hur de europeiska medeltida trädgårdarna verkligen såg ut beror på att det inte finns några trädgårdar bevarade från denna tid. Endast ett fåtal representativa existerande trädgårdar finns, men endast typiska/symboliska föreställningar där nästan alla är daterade efter 1400. Dessutom är den hortikulturella litteraturen från perioden 500 - 1500 ofullständig. Betydande arkiv inleddes först under 1300-talet. Han skriver att vi måste acceptera att det finns ett gap mellan den bättre dokumenterade och arkeologiskt undersökta romarrikets trädgårdar och medeltidens trädgårdar, arkeologin kan dock bidra med kunskaper som fyller ut detta gap.⁸⁴

Sten Dunér skriver i *Trädgården som en återspeglings av Gud* (1971) om svårigheterna att beskriva de tidiga medeltida trädgårdarna eftersom det inte finns mycket kvar av dem. Det beror på att en trädgård inte är bestående på samma sätt som arkitektur och skulptur. Trädgården består till största delen av organiskt levande material. Växterna gror, lever och dör sedan i naturens kretslopp. Han beskriver de 700 år innan högmedeltiden som ett medeltida ”trädgårdsmörker”. Dunér benämner ”medeltidsträdgårdens två poler” där den ena är den symbolladdade idealträdgården och den andra är den jordiska och praktiska trädgården. Mellan dessa två fanns ett spektrum av olika slags trädgårdar där vissa var drömmar om paradiset och andra var nyttoträdgårdar. Han skriver att naturen och trädgården i den kristna världen ofta uppfattades som återspeglings av ett himmelskt universum.⁸⁵

Harvey beskriver att det fanns flera typer av trädgårdar på samma gång. Först nyttoträdgården, köksträdgården för mat, grönsaker och örter för smaksättning, med frukt- och nöträd mot väggarna. I läketrädgården odlades olika läkeväxter för olika sjukdomstillstånd, dessa trädgårdar kunde vara stora till ytan då de tillhörde en sjukstuga eller ett kloster, eller små komplement till en privat trädgård odlad av frun i huset. Apotekare och läkare hade ofta sin egen läkeväxtträdgård som komplement till de dyra importerade läkemedlen.

Fortsättningsvis beskriver Harvey att det förutom nyttoträdgården (utilitarian-garden) fanns en s.k. lustträdgård (pleasure-garden) och att den kunde ha två olika former, vilken till stor del bestämdes av hur mycket plats det fanns till förfogande. Många hus hade en slutna örtagård (herbarium) att beskåda från sovrummet, man kunde även inta måltider och vila i den. Dessa var ofta fyrkantiga eller avlånga och omgärdades av träspaljéer med klättrande vildrosor, kaprifol och vinrankor. Den bestod till stor del av gräsmatta, som kan beskrivas som en äng med blommande örter som genomkorsades av stigar och innehöll ofta en pool eller fontän. Gräsmattan var omgiven av blomrabatter och det fanns upphöjda sittplatser av gräs. I rabatterna fanns exempelvis röda och vita rosor (*Rosa* spp.), svärdsilja (*Iris pseudacorus*), pion (*Paeo-*

⁸³ Ljungqvist 2006, s. 67.

⁸⁴ Harvey 1991, s. 362. Dunér 1971, s. 242-243.

⁸⁵ Dunér 1971, s. 242-243.

nia spp.) och lite andra örtväxter. Antalet arter i dessa rabatter ökade för varje århundrade. I de lite större trädgårdarna som låg utanför dessa örtagårdar kunde det finnas en cloister (perlång) eller pergola en tunnel-berså byggd av trästavar och täckt av rosor (*Rosa* spp.), vin (*Vitis* sp.) eller murgröna (*Hedera helix*). Harvey skriver att det på olika illustrationer finns stora variationer i utformning.

Ytterligare ett slag av lustgård som Harvey beskriver återfanns i de större anläggningarna, viridarium eller fruktträdgårdar som var planterade endast för dess skönhets skull. Äpplen (*Malus* spp.), päron (*Pyrus* spp.), körsbär (*Prunus* spp.), kvitten (*Cydonia oblonga*), mullbär (*Morus* sp.) var inplanterade bland skogsträden och utgjorde kortare perioder av blomning och fruktsättning. Träden skänkte skugga och erbjöd en möjlighet till rekreation.

Harvey fortsätter att beskriva en annan form av trädgård där den tidigare generationens avlånga odlingsbäddar levde kvar, ibland var dessa tätt planterade med en art i varje, men senare ofta nästan helt kala med prydnadskrukor utplacerade. Buxbom (*Buxus* sp.), järnek (*Ilex* sp.), en (*Juniperus* sp.) och idegran (*Taxus* sp.) användes för att skapa ett vintergrönt inslag.⁸⁶

Under rubriken ”Profan trädgårdskonst” i boken *Trädgårdskonstens historia i Sverige* (1931) beskriver Sten Karling att det i hans överblick av den svenska medeltida trädgårdsskötseln framträdde en tredelning av trädgårdsanläggningarna, dessa benämner han: trädgård, kryddgård och blomsteräng. Detta förhållande återfanns vid klostren. Den delen som i vissa medeltida trädgårdsanläggningar benämns som blomsteräng motsvarade klostrens korsgångsanläggning. Exempel på en sådan anläggning fanns i Vadstena. Här kallades denna del gräsgård och låg mellan nunneklostret och kyrkan. Vadstenas nunnor fick på söndagarna lov att samtala med varandra ute på gräsgården.⁸⁷

Det exotiska blomsterängstemat, där man för hand sådde blomsterfröer i klövergräsmattor kom till norra Europa från söder. I norra Europa hade man dessförinnan en tradition att odla enskilda arter i separata växtbäddar eller i rabatter utmed en vägg eller en mur. En annan skillnad var att man i de södra varmare länderna anlade nedsänkta rabatter för att ta till vara på vattnet. I kallare länderna gällde det att förhindra att rötterna blev vattendränkta och odlingsbäddarna höjdes upp över stigarna.⁸⁸

En av de viktigaste källorna till hur klostren och klosterträdgårdarna kunde vara uppbyggda är den berömda idealplanen från S:t Gallen i Schweiz från ca 820. Denna var en idealplan för benediktinerkloster, men cistercienserna följde den också.⁸⁹

3.2 Begreppet medeltida trädgårdar (och ytterligare några trädgårdsdelar)

I Kjell Lundquists arbete *Bidrag till kännedom om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige* (2000) redovisar han att begreppet trädgård är mycket gammalt. I flera av våra medeltida landskapslagar (se sid. 37) återfinns man den fornsvenska stavningen trægarper/trägarper/trädgarder. Lundquist exemplifierar ett bland flera andra 1400-talsbelägg för frukten i trädgården genom ett citat hämtat ur *Codex Bildstenianus* (omkring 1420-50): ”lyste pylatum til äple, som han sa waxa innan nästa trä gardhe”. Han återger också följande från *Den Heliga Birgittas uppenbarelser* (en handskrift från 1400-25) vilket han menar fastslår hur begreppet trädgård definierades under medeltiden.

⁸⁶ Harvey 1991, s. 362-367.

⁸⁷ Karling 1931, s. 3-68.

⁸⁸ Harvey 1991, s. 363.

⁸⁹ Flinck 2008, s. 7.

”vm al the godho träin ophiöggins hwa inginge tha j yrtagardhin älla trägardhin ok vm al fructsamlico trän oprifwins mz rotom tha syntis trägardhin mykyt fwl”.

Lundquist återger hur *Ordbok öfwer svenska medeltidsspråket* av Knut Fredrik Söderwall (1884-1918) definierar begreppet trädgård: ”trägarper = inhägnad inom vilken fruktträd äro planterad, trädgård.” För att fortsätta studera hur begreppet trädgård har förändrats över tiden så återger Lundquist hur begreppet beskrevs 1936 i *Svensk uppslagsbok* där Carl G. Dahl har skrivit trädgårdsavsnittet.

”ett avgränsat och vanligen även inhägnat område, på vilket odlas prydnadsväxter, fruktträd, bärbuskar eller köksväxter. Ännu för ca. 200 år sedan hade ordet trädgård en mera inskränkt betydelse och avsåg närmast en odling av träd, i synnerhet fruktträd, och var sålunda ungefär liktydigt med apel - gård, till skillnad från lustgård, d.v.s. prydnadsträdgård jämte park, och köksgård, numera köks - trädgård, ofta även kallad örta-, krydd- och kålgård”.

Dessa rader, skriver Lundquist, sammanfattar vad hela hans uppsats handlar om.⁹⁰

Innebörden av begreppet trädgård har ändrats över tiden från att vara en inhägnad plats med träd, till att kunna innefatta många fler enheter och vissa fall idag inte över huvud taget innehålla några träd.

Ett exempel på en medeltida trädgård finns i Vadstena, den så kallade. Munkträdgården (fig. 5) den anlades på 1370-talet av Johan Petersson.⁹¹ De flesta av de fruktträd som står i munkträdgården idag planterades runt 1914. Där finns också några väldigt gamla träd, framför allt ett munkpäronträd som härstammar från klostertiden. Detta sägs vara ett stubbskott från ett träd som föll för länge sedan. På senare år har ett genarkiv upprättats här, som har till syfte att utgöra ett klonarkiv där gamla fruktsorter bevaras för framtidens generationer.⁹²

Figur 5. Munkträdgården i Vadstena. (Foto: Camilla Bunne, augusti 2009).

⁹⁰ Lundquist 2000, s.42-51.

⁹¹ Israelsson 2008, s. 99-100.

⁹² Lindh K 2007, s. 5.

Lundquist skriver att om man ska förstå trädgårdsbegreppets förändring över tiden bör man inkludera andra medeltida ”trädgårds-företeelser” som man fann under medeltiden. Dessa avslutades med efterleden -gård (- *garper*). Exempel finner man i våra medeltidslagar, bigård (*bigarper*), humlegård (*humlegarper*), örtagård, (*yrtagarper*), kålgård (*kalgarper*).⁹³ Listan över gårdar kan kompletteras med, djurgård, inhägnad mark där jaktbart vilt underhålls (*diu-ra gardher*), trädgård, gräsbevuxen inhägnad (*gräsgardher*), kryddgård, örtagård (*krydda gardher*), rosengård, blomsterträdgård (*rosengardher*), apelgård eller trädgård (*apladagardher/äplegardher*) ruddamm (*rudho damber*).⁹⁴ Om man utifrån detta ska beskriva vad en medeltida trädgård var för något så är svaret: en av flera olika förekommande trädgårdsföreteelser under medeltiden, med betoning på träd-gård.⁹⁵

Muren

Den omgärdade trädgården var ett viktigt element i den medeltida trädgården. Den slutna trädgården har bland annat sitt ursprung hämtat från den romerska antikens peristylar, innergården omgiven av en pelargång. Ytterligare en förebild för den omgärdade trädgården var den arabiska gårdsträdgården, ”riyaden” och ”pation”, den kringbyggda gården.⁹⁶

Muren/inhägnaden fungerade som avgränsning mot omgivande natur och utgjorde ett skydd mot fiender och vilda djur.⁹⁷ Penelope Hobhouse gör i boken *Trädgårdskonstens historia 3000 år* (2002) en jämförelse från det första århundradet av vår tidräkning då Vergilius och Plinius den yngre beskrev att man kunde finna ”tröst och skönhet i ett naturligt landskap”. Hon skriver att människornas sociala och materiella behov under tidig medeltid medförde att man inte kunde ha ett liknande synsätt. Muren fungerade även som skydd mot onda makter.⁹⁸

Inhägnaden kunde vara byggd av tegel, täta häckar, plank, av vildros eller hagtorn flätade verk eller vattengravar.⁹⁹ Munkträdgården i Vadstena har fortfarande kvar den medeltida tegelmuren (fig. 6.).

Figur 6. Den medeltida muren omgärdar fortfarande delvis munkträdgården i Vadstena. (Foto: Camilla Bunne, augusti 2009).

⁹³ Lundquist 2000, s. 42-51.

⁹⁴ Lundquist 2000, s. 42-51, komplettering av listan -gårdar från Söderwall (1884-1918/1953-73).

⁹⁵ Lundquist 2000, s. 42-51.

⁹⁶ Dunér 1971, s. 247.

⁹⁷ Blennow 2002, s. 85. Dunér 1971, s. 247.

⁹⁸ Hobhouse 2002, s. 100.

⁹⁹ Blennow 2002, s. 85.

På många medeltida illustrationer kan man se att trädgården omsluts av en mur. Exempel på en sådan illustration är idealplanen från S:t Gallen.¹⁰⁰ Paradisets trädgård (omkring 1410-20) och illustrationen; *Romanen om rosen* (omkring 1485).¹⁰¹ En mer ingående beskrivning av dessa illustrationer har jag gjort på sidan 36.

Begreppet *Hortus conclusus* används idag för att beteckna den medeltida inhägnade trädgården. Den ursprungliga tolkningen av begreppet hade hos kristna en religiös mening där religionen stödde sin tro på Edens Lustgård eller den idealiserade trädgården.¹⁰² Under medeltiden var *Hortus conclusus* en inhägnad trädgård med fruktträd, örter och doftande blommor och med rinnande vatten. Dit hade bara utvalda personer tillträde.¹⁰³

Kålgården

Våra äldsta sammanhängande texter skrivna på svenska utgörs av de medeltida lagarna. Dessa är även våra äldsta källor för svenska växtnamn.¹⁰⁴ Inger Larsson gör en noggrann beskrivning av dessa lagar i sin bok *Millefolium, rölika och näsegräs* (2009). Jag behandlar dessa på sidan 37. Även Sten Karling beskriver olika medeltida lagar och hur dessa är upplysande när det gäller medeltidens trädgårdsskötsel och benämningar av trädgårdens karaktär i mitten av 1300-talet. Ett exempel på detta är Kristoffers allmänna landslags beskrivning av innehållet i den ”uteslutande ekonomiskt betonade kålgården” med bönor, ärtor och kål.¹⁰⁵

Kålgården var en odlingsplats för olika grönsaker, ”kaal”, och bestod av fyrkantiga odlingsbäddar. Klostren gick i spetsen när det gäller att börja odla nya kålsorter och bladgrönsaker som t.ex. mangold (*Beta vulgaris* Mangold-Gruppen) och sallat (*Lactuca* sp.). I början av medeltiden var palsternackan (*Pastinaca sativa*) en viktig gröda, moroten (*Daucus carota* ssp. *sativus*) övertog senare den rollen. Ytterligare en växt som odlades under medeltiden var lök (*Allium cepa*) och mot slutet introducerades gurka (*Cucumis sativus*).¹⁰⁶

Vilka växter som odlades i kålgården styrdes bland annat av de strikta regler ”för mat och måltider” uppsatta av Bernhard av Clairvaux, ledord här var ”enkelhet och måttlighet”. Exempel på dessa regler var att man skulle ”undvika frosseri” och folket varnades för att krydda sin mat. Användning av utländska importkryddor var därför inte tillåtet. De kryddor man fick använda var de som odlades på friland. Diskussioner har förts angående att många av de växter som idag anses vara ogräs, plockades som matväxter i medeltida England. Flertalet av dessa växter självsår sig lätt. Det kan vara så att medeltidsfolket gallrade i ogräset och på så sätt sparade det man ville äta. Detta kan liknas med de växter som i Sverige skördades på våren under namnet ”grönkål”, (kirskål tillhörde denna benämning).¹⁰⁷

Inger Larsson skriver att det i Peder Månssons *Bondakonst* finns att läsa detaljerade anvisningar om vad som borde odlas i en ”Kaalgard och kryddegardh” (dessa två åtskiljde han inte vid medeltidens slut. Växterna redovisas här nedan.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Flinck 2008, s. 7.

¹⁰¹ Hobhouse 2002, s. 98-101.

¹⁰² Hobhouse 2002, s. 104.

¹⁰³ Dunér 2004, s. 135-136.

¹⁰⁴ Larsson 2009, s. 30.

¹⁰⁵ Karling 1931, s. 5-6.

¹⁰⁶ Flinck 1994, s. 17.

¹⁰⁷ Flinck 2008, s. 10.

¹⁰⁸ Larsson 2009, s. 55-57.

beta (*Beta vulgaris*)
 dill (*Anethum graveolens*)
 kurbits, pumpa (*Curcubita pepo*)
 kapris (*Capparis spinosa*)
 koriander (*Coriandrum sativum*)
 kål (*Brassica oleracea*)
 mynta (*Mentha* sp.)
 palsternacka (*Pastinaca sativa*)
 målla (*Chenopodium* sp.)
 pepparrot (*Armoracia rusticana*) eller rättika (*Raphanus sativus* Daikon-Gruppen)
 rova (*Brassica rapa*)
 ruta (*Ruta* sp.)
 rättika (*Raphanus sativus*) eller pepparrot (*Armoracia rusticana*)
 rödlök (*Allium cepa* Rödlök-Gruppen)
 selleri (*Apium graveolens*)
 senap (*Sinapis* sp.)
 sydcikoria (*Cichorium endivia*)
 trädgårdssallat (*Lactuca sativa*)
 vallmo (*Papaver* sp.)
 vitlök (*Allium sativum*)
 åkerkål (*Brassica rapa* ssp.)
 ålandsrot (*Inula helenium*)

I Skänninge och Vadstena har det utförts undersökningar av kålgårdar på stadsgårdstomter. Tomterna var avlånga med boningshusen placerade mitt på tomten. Bakom boningshusen låg kålgårdarna placerade. I Vadstena var kålgårdarna storleksmässigt ungefär en tredjedel av tomterna vilket innebar att de var ca 300 m² stora. Kålgårdarna var omgärdade av ett staket eller plank. Resultatet av undersökningen visar att kålgårdarnas indelning har bestått av rektangulära odlingsbäddar med en bredd mellan 1,20 - 1,40 meter. Mellan odlingsbäddarna fanns det gångar. Man har genom arkeologiska utgrävningar funnit avtryck som visar att spade användes vid bearbetningen av odlingsbäddarna. Figur 7. visar en undersökning av en senmedeltida kålgård i Vadstena.¹⁰⁹

Figur 7. Undersökning av en senmedeltida kålgård i Vadstena. (Foto: Riksantikvarieämbetet UV Öst.)

¹⁰⁹ Lindeblad 2009, s. 3.

Örtagården

Inger Larsson skriver att begreppet ”yrtagarder” nämns i flertalet verk om trädgård i den medeltida litteraturen. Hon skriver att det är svårt att dra några slutsatser av begreppets betydelse eftersom det finns en glidning mellan ordets egentliga betydelse och den bildliga. I dygdens örtagård odlades liljor och rosor medan en medeltida ”yrtablandare” är en person som framställer läkemedel ur örter. I skrivna källor avser ordet ”yrt” oftast medicinalväxter. De flesta av de växter som vi känner det medeltida namnet på har någon gång använts som läkeväxt. Utifrån det kan vi med säkerhet inte veta begreppets betydelseomfång och enligt hittills kända källor kan vi endast anta att det odlades blommor, kryddor och medicinalväxter i örtagården. Larsson återger dessa ord från Magnus Erikssons landslag ”nu går någon i en annans örtagård eller kålgård och stjälar lökar, örter eller kål”. En tolkning som man kan göra utifrån detta är att man odlade lök och örter i örtagården, och kål i kålgården.¹¹⁰

Magnus Erikssons allmänna landslag ger enligt Sten Karling en bra beskrivning över trädgårdens karaktär i mitten av 1300-talet. Här nämns förutom trädgård (med fruktträd), kålgård, humlegård just en örtagård innehållande ”blommor, lök och andra växter”.¹¹¹ Idag förknippar många den medeltida trädgården med örtagårdar innehållande medicinalväxter. Man hittade örtagårdar främst vid kloster, slott, större herrgårdar, apotekare i städerna. Örtagården var däremot inte vanligt förekommande hos vanligt folk utan dessa tillgodosåg sig med vilda läkeväxter och sina kålgårdsodlingar.¹¹²

Sten Karling ger exempel på en örtagård från medeltiden, som hörde till Stockholms slott. Placeringen av denna var på en öppen plats söder om slottet som kallades Sanden. Enligt de uppgifter som han tagit del av i tänkeböckerna så låg den i nedre delen av Slottsbacken. År 1461 kallades den ”Slotzins yrtegardh” och 1463 benämndes den som konungens ”yrtagård”. Den hade kvar sin form fram till Gustav Vasas erhållande om ett nytt trädgårdsområde av dominikanerklostret.¹¹³

På kosterplanen från S:t Gallen består örtagården av rektangulära odlingsbäddar med inramande inhägnad, placeringen är intill sjukhuset.¹¹⁴ Anna-Maria Blennow benämner samma område apoteksträdgård.¹¹⁵

Sten Duner skriver att Den heliga Birgitta såg den jordiska örtagården som en återspegling av paradiset, vilket var en vanlig uppfattning i den kristna världen. Gränsdragningen mellan skönhet och nytta var inte skarp, man såg skönheten som ett ”gudsattribut”, andlig skönhet som sammanblandades med nyttan liksom köksträdgård och lustgård.¹¹⁶

Maria Flinck skriver i *Klostermuseernas trädgårdar - fanns det bara örter på medeltiden?* (2008) att vår moderna bild av örtagårdens form kommer från ca 1900 då Arts & Crafts-rörelsen inspirerade till anläggningar av medeltidsinspirerade örtagårdar, med små fyrkantiga bäddar som rymde en växt i varje. Källan till detta var senmedeltida målningar där motivet var slottens prydnadsträdgårdar. Växterna man valde var de som doftade gott och var dekorativa. Samma Arts & Crafts-idéer anammades även i Sverige under 1910 - 20-talet. Några per-

¹¹⁰ Larsson 2009, s. 54.

¹¹¹ Karling 1931, s. 5.

¹¹² Flinck 2008, s. 11.

¹¹³ Karling 1931, s. 61.

¹¹⁴ Flinck 2008, s. 7.

¹¹⁵ Blennow 2002, s. 74.

¹¹⁶ Dunér 1971, s. 239-240.

soner som ritade örtagårdar i villaträdgårdar var Ester Claeson och Lars Israel Wahlman. In-tresset för medeltiden och kryddväxter blev ganska kortlivat men tog fart igen runt 1970-talet, då medelhavskryddorna blev populära i matlagningen. Örtagårdar som var inspirerade av Art & Craft-stilen innehållande matkryddor anlades.¹¹⁷

I benediktinerklostret Lorsch i Tyskland finns en örtagård som anlades 1981 och som bygger på munken Walahfrid Strabos dikt *Hortulus* från 800-talet, där 23 växter omnämns. Anläggningen består av stenkantade upphöjda bäddar och gångar bestående av sand. Det finns ytterligare en örtagård i Lorsch, denna anlades 2002 och bygger på en litterär källa, ett manuskript från omkring 800, manuskriptet har bevarats i klostrets bibliotek. Detta är den äldsta medicin-handboken från tyskspråkigt område. (*Codex medicinalis* 1, Bamberg Staatsbibliothek publicerat i Das Lorsch'sche Arzneibuch, Bamberg 1989).

Den nyare örtagården är anlagd på en äldre begravningsplats, eftersom skeletten ligger endast 50 cm ner har man byggt upphöjda bäddar kantade av sten för att kunna plantera där. Anläggningen är tänkt att visa de 150 härdiga växter som omnämndes i manuskriptet, dessa är skyltade med latinsk, tysk och engelsk namnsättning. Förutom växtmaterialet är planteringarna och anläggningens helhet modern.¹¹⁸

Klostergården och korsgången

Tolkningarna om och i så fall vilket växtmaterial som fanns på klostergårdarna under medeltiden skiljer sig åt i olika källor. Det finns här många aspekter att ta hänsyn till, och jag tror att man bör ställa frågor som: Skiljde sig klostergårdens utseende åt mellan olika kulturer och i olika klosterordnar?

Anna Maria Blennow skriver att klostergården skiljde sig från klostrens olika nytodelar genom att den var mer medvetet utsmyckad. Här inbjöd stämningen till rofylldhet och avskildhet. Hon skriver att det kanske just är dessa korsgårdars utseende som för många kännetecknar en klostergård. ”Korsgången (den egenliga klostergården) anknöt till antiken, med sin avskilda kolonnadinramade gård, rätvinklig och regelbundet ordnad, ofta i korsform, med en brunn i mitten”. Ibland fungerade gården även som gravplats för munkarna. Främst var platsen en lugn och rogivande plats ämnad för meditation. Blennow beskriver klostergårdens placering på S:t Gallenplanen där klostergården med korsgången är placerad centralt intill kyrkan. Man kan även se ”nerfällda bågar” i ytterkanten av klostergården, vilket visar att gården är omsluten av en arkad, fortsatt kan man av planen utläsa en i mitten placerad fontän eller brunn med egen inramning.¹¹⁹

”Lustträdgårdar” och ”parker” är exempel på influenser från öst och söder till norra Europa. I norr var den huvudsakliga traditionen att man odlade enskilda arter i separata växtbäddar eller i lister mot en vägg eller mur. I söder såddes frön av olika blommor för hand i klövergräsmattor. Detta exotiska ängsblomstema antogs så småningom även i norr. Det finns enligt Harvey inga konkreta bevis för påståendet att det var vanligt med prydnadsträdgårdar på korsgångens

¹¹⁷ Flinck 2008, s. 5-15.

¹¹⁸ Maria Flinck, trädgårdsarkitekt och författare deltog vid en studieresa till fyra klosteranläggningar i Tyskland (Eberbach, Lorsch, Maulbronn och Bebenhausen), tre kloster i Frankrike (Fontenay, (Pontigny och Vauclair) samt ett kloster i Belgien (Orval). Resan var ett led i Projekt Nydala klosterträdgård, i syfte att fördjupa vetandet om cistercienserna i Europa under medeltiden och placera Nydala och Sveriges övriga cistercienserska kloster i ett Europeiskt sammanhang. Man ville även finna inspiration att fortsätta uppbyggandet av sin trädgårdsanläggning. Maria Flinck skrivit en rapport, *Klostermuseernas trädgårdar – fanns det bara örter på medeltiden?* (2008) Av de kloster som man besökte fanns inga bevarade örtagårdar men på Fontenay visste man att den hade legat intill den bevarade sjukstugan. Man fann däremot flera på senare år anlagda örtagårdar varav jag här exemplifierar ett par av dessa. Flinck 2008, s. 5-15.

¹¹⁹ Blennow 2002, s. 73-77.

plats inom de viktigaste klostren under medeltiden, vilket det däremot finns efter reformationen. Ibland fanns en separat klostergång runt trädgården, detta var en översättning av tunnelbersån till en permanent form.¹²⁰

Karlings tolkning från 1931 grundar sig på att det fanns två olika sorters medeltida trädgårdsanläggningar. Han menade att blomsterängen representerade en världslig form som motsvarade klostrens korsgångsanläggning. Denna del fanns representerad i Vadstena och kallades här för gräsgård, den upptog platsen mellan nunneklostret och kyrkan. Platsen inbjöd till vila, meditation och rekreation. Karling återger även Heliga Birgittas ord om meningen med denna anläggning ”De som vilja, må gå i örtagården för färskare väders skull till sin lekamens lätelse”.¹²¹

I den del av klosterträdgården som vi kallar korsgången finns en stark symbolik. Om det fanns några växter här så underordnade de sig symboliken. Utformningen baserar sig på världens form kvadraten som omfamnar himlens form, cirkeln. Hela anläggningen ligger centralt placerad i korset. Brunnen är centralt placerad i trädgården, där vattnet symboliserar Kristus, som säger: ”Jag är levande vatten, den som kommer till mig skall aldrig någonsin törsta”. I figur 8 syns Vreta klosters klostergård som den ser ut idag.¹²²

Figur 8. Vid Vreta kloster kyrka i Östergötland, ligger denna klostergård omgiven av en korsgång. (Foto Rose-Marie Gustavsson, april 2009.)

Begravningsplatser

En stor förändring av gravskicket skedde från förkristen till kristen tid. Bränning av döda förbjöds och kropparna skulle numera begravas på kyrkogårdar. I Norden fanns till en början inga utmärkta gravplatser, de döda begravdes oftast i närheten av sina gårdar. De flesta medeltida kyrkor hade en liten kyrkogård, där varje byalag hade sin gravplats, senare övergick den att gälla varje gård. När det gäller kyrkogårdens vegetationshistoria under medeltiden och

¹²⁰ Harvey 1991, s. 363.

¹²¹ Karling 1931, s. 31-32.

¹²² Lundquist 2006, s. 30.

fram till 1800-talet är den inte så väl utforskad, och bilden av hur kyrkogårdarna i detalj såg ut är fragmentarisk. Fram till 1800-talet bestod kyrkogården av en vildvuxen gräsmatta eller någon slags äng. Oftast var den fri från annan vegetation och annan utsmyckning än olika gravmonument. Man känner väl till kyrkogårdens avgränsning utåt. Den ursprungliga byggnadstekniken för denna var träbalkar med ett överliggande spåntak. Denna typ av inhägnad fanns på en del platser kvar i flera hundra år och på andra övergick byggnadsmaterialet till sten, med ett tak av träspån dess benämning var till en början bogårdsmur som därefter kallades kyrkogårdsmur.¹²³

Under medeltiden började kyrkobyggnaden att brukas som gravplats för människor från det andliga ståndet. Senare blev det också möjligt för kungligheter, kyrkliga välgörare och övriga av högadeln att bli begravda inne i kyrkan. Under senaste delen av medeltiden utvidgades denna möjlighet att gälla hela samhällets överklass. Kyrkogården fungerade under medeltiden förutom som gravplats och samlingsplats inför kyrkibesök även som en allmän samlingsplats t.ex. handels- och marknadsplats.¹²⁴ På S:t Gallenplanen syns kyrkogården i östra kanten och där skulle planteras fruktträd varav flera olika sorter finns angivna på planen, nedan står de växter som Blennow redovisar.¹²⁵

citron (*Citrus x limon*)
hassel (*Corylus avellana*)
kvitten (*Cydonia oblonga*)
körsbär (*Prunus* spp.)
lager (*Laurus nobilis*)
mandel (*Prunus dulcis*)
mispel (*Mespilus germanica*)
svart mullbär (*Morus nigra*)
persika (*Prunus persica*)
plommon (*Prunus domestica*)
päron (*Pyrus* sp.)
valnöt (*Juglans regia*)
äpple (*Malus* spp.)
ätlig kastanj (*Castanea sativa*)

Som framkommit ovan så skilde sig gravplatsen inom klostren från gravplatsen utanför klostren när det gällde planteringen av träd. Lundquist skriver att det finns flera belägg för träd i de medeltida klosterträdgårdarna eller intill murarna.¹²⁶

Blennow skriver att munkarnas gravar ibland placerades under träden på klostergårdens rofyllda plats, en plats som även nyttjades för meditation och rekreation.¹²⁷

Fruktträdgårdar

De europeiska fruktträdgårdarna under medeltiden anlades kanske främst för att man ville skörda frukt. De skänkte också skugga och inbjöd till promenader. På så sätt kunde de brukas både till nytta och nöje. Det var vanligt att man särskiljde *pomerium* (ämnad för fruktproduktion) och *viridarium* (lustgård där man fann fruktträd). Den information som om vilka träd

¹²³ Lundquist 1992, s. 12-16.

¹²⁴ Lundquist 1992, s. 12-16.

¹²⁵ Blennow 2002, s. 73-74.

¹²⁶ Lundquist 1992, s. 12-116.

¹²⁷ Blennow 2002, s. 73-74.

som odlades i en fruktträdgård finns först från efter 1300-talet, träden nedan redovisas av Hobhouse (2002).¹²⁸

fikon (*Ficus carica*)

kvitten (*Cydonia oblonga*)

körsbär (*Prunus* spp.)

mandel (*Prunus dulcis*)

mispel (*Mespilus germanica*)

svart mullbär (*Morus nigra*)

plommon (*Prunus domestica*)

päron (*Pyrus communis*)

äpple (*Malus domestica*)

I speciella trädgårdar kan det ha förekommit persikor (*Prunus persica*) men aprikoser (*Prunus armeniaca*) kom inte till norra Europa förrän under 1500-talet. I Llanthony Priory i England finns den största dokumenterade fruktträdgården, enligt en anteckning från 1199 så var den 4,8 hektar stor och det är möjligt att den kan ha innehållit upp till tusen träd.¹²⁹

Generellt sett var fruktodlingar stora odlingsområden belägna intill klosteranläggningen. Dessa odlingar kan man finna än idag på samma platser som på medeltiden t.ex. i Tyskland och Frankrike, vilket man inte kan med någon av de andra odlingarna. För att få en god fungerande pollinering av fruktträden fanns också bigårdar, vilka också gav honung vilket under medeltiden var det enda åtkomliga sötningsmedlet.¹³⁰

¹²⁸ Hobhouse 2002, s. 105-106.

¹²⁹ Hobhouse 2002, s. 105-106.

¹³⁰ Flinck 2008, s. 9.

3.3 Fyra vägar att spåra ett medeltida växtmaterial

Vi kan inte med säkerhet beskriva hur trädgårdarna var utformade under medeltiden. Det handlar om att efter bästa förmåga göra tolkningar av de spår som finns. Det är i alla fall svårt att finna dokumentationer om att trädgårdens syfte skulle vara för nöjes skull. Allt eftersom tiden gått har man funnit små pusselbitar av kunskaper om medeltiden i dokument och i målningar. Målningarna från medeltiden är ofta ”stiliserade och fulla av religiös symbolik” och ger oss möjlighet att tolka hur de medeltida trädgårdarna kan ha sett ut och vilka växter man kunde finna i dem.¹³¹ Det är viktigt att man tänker på att målningar kan försköna bilden av en trädgård, och det kan till och med vara så att den illustrerar en trädgård som inte funnits i verkligheten.

De europeiska medeltida trädgårdarna har hittills inte fått stor uppmärksamhet, vilket bl.a. beror på att ingen trädgård från denna tid existerar. Det finns däremot ett fåtal representativa trädgårdar, men endast typiska/symboliska och nästan alla är daterade efter 1400. Dessutom är den hortikulturella litteraturen från perioden 500-1500 ofullständig. Våra kunskaper är fragmentiska där arkeologiska metoder kan hjälpa till att bygga en helhetsbild.¹³²

Växtkategorierna skiljer sig åt beroende på vilken typ av källa som studeras. I en jämförelse av växter som förekommer i örtaböcker och läkeböcker med växter som man återfinner i religiösa texter så skiljer sig kategorierna åt.¹³³

Eftersom många av våra källor utgör översättningar från utländska växtlistor så ger de inte heller en säker bild över vilka växter som odlades i Sverige under medeltiden. Däremot säger det något om vilka förebilder och kunskaper som de svenska odlarna hade att tillgå. Det är viktigt att man studerar olika källor innehållande olika kategorier av växter för att få en bred och verklig bild av vad som odlades under medeltiden. Jag tror också man har mycket att vinna på om man låter olika metoder samverka med varandra.

Ülle Sillasoo tar upp tre olika slag av källor som kan användas för att studera interaktionen mellan senmedeltida natur och kultur. De metoder hon nämner är skriftliga, arkeologiska och bildliga källor. Hon skriver att de olika källor som täcker särskilda aspekter eller studieområden endast delvis eller inte alls kan uppfattas från andra källors perspektiv. T.ex. görs ofta makrofossilanalyser som en del av arkeologiska undersökningar av boplatser. De växter som analyseras visar den ekonomiska och ekologiska roll som växterna spelade i människans liv.¹³⁴

Jag ger här nedan fyra exempel på olika principiella kategorier av källmaterial. Utifrån dessa redovisar jag också tolkningar av vilka växter som man funnit. Redskapen för dessa tolkningar är arkeologiska fynd, målningar (illustrationer), skriftliga källor och reliktväxter.

Trädgårdsarkeologiska fynd

Analyser av pollen och analyser av växtrester som frukter och fröskal (makrofossilanalys) är möjliga tekniker vid studier inför trädgårdsrekonstruktioner. Flertalet slags pollen har en förmåga att sprida sig mycket och över långa sträckor. Makrofossil bevaras närmare växtens

¹³¹ Hobhouse 2002, s. 96-98.

¹³² Harvey 1991, s. 362-363.

¹³³ Larsson 2009, s. 46.

¹³⁴ Sillasoo 2009, s. 76.

ursprungsplats än pollen och är därför bättre lämpad teknik i förberedandet av rekonstruktioner av små platser som trädgårdar.¹³⁵

En viktig metod för att möjligen få reda på vilka växter som fanns i gamla tiders trädgårdar är att genomföra en växtmakrofossilanalys. Genom att utnyttja de växtrester som fallit ur det naturliga kretsloppet, t.ex. förkolnade frön och andra växtrester i miljöer som påverkats av människan. Förkolnat växtmaterial finns framför allt vid undersökningar av järnåldersboplatser, när det gäller medeltida städer är situationen och undersökningsmetoden annorlunda. Eftersom att det där är ovanligt med förkolnat växtmaterial. Jordprover utförs på de ställen som är möjligt att finna subfossilt växtmaterial. Det vill säga frön och frukter som förvarats i syrefattiga miljöer, på fuktiga eller våta platser. Bakterier och mikroorganismer trivs i miljöer där det finns syretillgång, detta bryter ner växtmaterialet. Här handlar det oftast om frön och fruktskal som fynd eftersom endospermen (frövit) har försvunnit. Arkeologiska Forskningslaboratoriet i Stockholm är ett av de laboratorier som genomför dessa undersökningar.¹³⁶

Växtrester som uppfyller estetiska, festliga och andliga funktioner är underrepresenterade i många arkeologiska undersökningar. Det kan bero på att de inte användes i de mängder som nyttoväxterna gjorde. En annan orsak kan vara att de växtdelar som användes vid dessa tillfällen (blommor och blad) endast kan bevaras under särskilt goda förhållanden.¹³⁷

Man kan inte vara helt säker på att en växt har odlats på en viss plats bara för att man funnit makrofossil eller pollen från den på platsen, Detta beror på att pollen kan förflyttas över stora ytor och makrofossil kan ha förflyttats ovan jord t.ex. av djur.¹³⁸ Det finns också svårigheter att bevisa att ursprunget till fossilt frömaterial kommer från lokala odlingar. Flera kända trädgårdsväxter tillhör från början vår inhemska flora. Om man t.ex. finner hallon och smultron bland matrester så kan vi påstå att det ingått i kosten, det är däremot svårt att ta reda på om de kommer från odlade eller insamlade växter.¹³⁹

Ett exempel på en växtmakrofossilanalys utfördes i Nydala klosters nuvarande klosterträdgårds norra del. Man fann en del fröskalsrester, bl.a. fanns olika mållor varav en var den gode Henriks målla (*Chenopodium bonus-henricus*), en typisk kulturväxt som det är tänkbart att man odlade under medeltiden vid klostret.¹⁴⁰

I Lund har man gjort många arkeologiska fynd av växtdelar från medeltiden. Hakon Hjelmqvist skriver om arkeologiska fynd i Lund som gjorts under de senaste decennierna. Här följer de växter som nämns i artikeln och härstammar från tiden 1050-1520.¹⁴¹

bolmört (*Hyoscyamus niger*)
cikoria (*Cichorium intybus*)
dill (*Anethum graveolens*)
fläder (*Sambucus nigra*)
fältkrassing (*Lepidium campestre*)
hampa (*Cannabis sativa*)
hjärtstilla (*Leonurus cardiaca*)
humle (*Humulus lupulus*)

¹³⁵ Bradshaw i Lundquist 1993, s. 35-40.

¹³⁶ Hansson 2004, s. 17.

¹³⁷ Sillasoo 2009, s. 76.

¹³⁸ Frost 1999, s. 10.

¹³⁹ Heimdahl 2006-2007, s. 19.

¹⁴⁰ Nordman 2005, s. 20-23.

¹⁴¹ Hjelmqvist 1991, s. 225-248.

isop (*Hyssopus officinalis*)
 krikon (*Prunus domestica* ssp. *institia*)
 kålväxter (*Brassica* spp.)
 lungrot (*Chenopodium bonus-henricus*)
 mariatistel (*Silybum marianum*)
 stor kustruta (*Thalictrum minus*)
 sommarkyndel (*Satureja hortensis*)
 svartsenap (*Brassica nigra*)
 morot (*Daucus carota*)
 päron (*Pyrus communis*)
 rättika (*Raphanus sativus*)
 salvia-arter (*Salvia* spp.)
 småborre (*Agrimonia eupatoria*)
 stortandad hjärtstilla (*Chaiturus marrubiastrum*)
 surkörsbär (*Prunus cerasus*)
 sötkörsbär (*Prunus avium*)
 trädgårdsmålla (*Atriplex hortensis*)
 valnöt (*Juglans regia*)
 vinruta (*Ruta graveolens*)
 vinterkyndel (*Satureja montana*)
 äpple (*Malus domestica*)

Den östgötska staden Skänninge har inte i någon större omfattning expanderat ut på stadsjordarna under 1800- och 1900-talen. Delar av det som tidigare varit stadsjordar används fortfarande till jordbruksmark. De sandiga jordarna ger goda förutsättningar för att spåren efter årdar, diken och spadgrävningar är välbevarade. Detta gör staden intressant när det gäller att med arkeologiska metoder studera dess äldre markanvändning. Under senare år har ett antal större och mindre undersökningar utförts inom ett område som i äldre kartmaterial är utmärkt som Skänninges stadsjordar. Nedan redovisas trädgårdsväxter från åkermarken norr om staden. Makroproverna kommer från lager som kan dateras till 1000-talet till 1500-talet och som har analyserats av Jems Heimdahl som är kvartärgeolog och arkeobotaniker.¹⁴²

björnbär (*Rubus* Björnbär-Gruppen)
 fänkål (*Foeniculum vulgare*)
 färgreseda (*Reseda luteola*)
 hjärtstilla (*Leonurus cardiaca*)
 humle (*Humulus lupulus*)
 kamomill (*Matricaria chamomilla*)
 lungrot (*Chenopodium bonus-henricus*)
 lök (*Allium* sp.)
 rova/salladskål (*Brassica rapa/Brassica rapa Pekinensis*-Gruppen)
 smultron (*Fragaria vesca*)
 stäppsalia (*Salvia nemorosa*)
 sötkörsbär (*Prunus avium*)

Målningar (illustrationer)

Penelope Hobhouse tar i sin bok *Trädgårdskonstens historia 3000 år* (2002) upp att vi har fått vår syn på den medeltida trädgården från de mer eller mindre idealiserade trädgårdarna i litte-

¹⁴² Lindberg och Lindeblad i manus 2009, s. 21. Makroproverna kommer från lager som kan dateras 1000-talet-1500-talet. Efter Heimdahl 2008 a.

raturen och konsten. Många av de medeltida skriftliga beläggen härstammar från 700- 800-talen medan bilderna kom till senare och består till största delen av religiösa målningar och tolkningar av dikter och romanser i konstnärliga målningar. När man använder målningar som belägg bör man därför vara medveten om att bilderna är hämtade ur diktarens eller konstnärrens fantasi och inte (direkt) ur verkligheten. Konsten använder sig av mycket symbolik där trädgården framhävs som ett jordiskt paradiset.¹⁴³ Symbolerna hörde inte bara till konsten och litteraturen, de var en del av människans liv och vardag. Det finns många föreställningar och tolkningar av växter i senmedeltida religiösa bilder, men lite uppmärksamhet har ägnats åt förhållandet mellan senmedeltida växter och högtider. Växterna spelade en oumbärlig roll i många religiösa högtider.¹⁴⁴

Växtrepresentationer i konst med realistiska avbildningar kan dock bidra med att övervinna bristerna som finns i skriftliga och arkeologiska källor. I bilderna finns oftare växter som användes vid festliga tillfällen representerade. Målningar kan också ge oss en bild över växterna i deras rätta sammanhang i den fysiska världen. Deras närvaro i bilden ger oss kunskaper om deltagarna i skapandet av målningen (artist, givare, kyrkliga myndigheter och åskådare) med växter både i deras andliga och fysiska värld.¹⁴⁵

Sveriges enda ännu påträffade medeltida växtillustration finns i Uppsala universitetsbibliotek och ingår i den s.k. C2-samlingen. Den föreställer björkpyrolan (*Orthilia secunda*). I Sverige kände man till att man på kontinenten hade kommit längre med att framställa illustrerade läkeböcker.¹⁴⁶

Ortus sanitatis är en tryckt och illustrerad örtabok som utkom 1491 i Mainz, utgiven av Jacob Meydenbach. Boken är skriven på latin och växtdelen i boken är en översättning från en tysk örtabok, *Gart der Gesundheit* i Mainz' från 1485. Två tredjedelar av de växtillustrationer som man finner i *Ortus sanitatis* finns även med i *Gart der Gesundheit*. *Ortus* innehåller även avsnitt som handlar om djur, fiskar, stenar och fåglar. Att den var rikt illustrerad framgår av bokens fullkomliga titel.¹⁴⁷ *Ortus* kom ut i flera olika upplagor och översattes till engelska, tyska, franska och nederländska.¹⁴⁸

Christern Pedersens läkebok trycktes i Malmö 1533. Bokens syfte var att skriva en läkebok till Danmarks befolkning med anledning till att det i Danmark vid denna tid var brist på läkare. En av de källor som Pedersen använt till sin bok är *Ortus Sanitatis* upplaga från 1517.¹⁴⁹

En latinsk upplaga av *Ortus sanitatis* tryckt 1517 hamnade i Malmö hos Christiern Pedersen. Han översatte denna till danska och skrev då de danska namnen på bilderna eller ute i marginalen. Han använde sedan dessa danska namn i sin egen örtabok 1533. Bilderna i denna version av *Ortus* är enligt Inger Larsson varierande när det gäller sin naturtrogenhet. Från att i vissa fall vara mycket naturtrogna till i andra fall vara rena fantasibilder. I vissa fall har till och med samma bild fått symbolisera olika växter. ”Här förenas okunskap om växtens egentliga utseende med fantasi, myt och religiösa föreställningar.” Eftersom kraven på denna tid

¹⁴³ Hobhouse 2002, s. 114-116.

¹⁴⁴ Sillasoo 2009, s. 76.

¹⁴⁵ Sillasoo 2009, s. 76.

¹⁴⁶ Larsson 2009, s. 16-62.

¹⁴⁷ Den fullständiga titeln är *Ortus sanitatis de herbis et plantis. de animalibus et reptilibus. de avibus et volatilibus. de piscibus et natatilibus. de lapidibus et in terre venis nascentibus, urinis et earum speciebus, tabula medicinalis cum directorio generali per omnes tractatus.*

¹⁴⁸ Larsson 2009, s. 219.

¹⁴⁹ Larsson 2009, s. 50-51.

ännu inte var stort vad gäller naturalistiska växtavbildningar så måste det ha komplicerat Christiern Pedersens arbete med sammanställandet av örtaboken.¹⁵⁰

Inger Larsson har sin bok *Millefolium, rölika och näsegräs Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition* (2009) valt att illustrera den över svenska och medeltida växtnamn sammanställda växtförteckningen, med bilder från Christiern Pedersens till danska översatta versionen av örtaboken *Ortus* 1533.¹⁵¹

Nedan följer några beskrivningar av olika medeltida konstverk av trädgårdar, målningar där man kunnat urskilja vilket växtmaterial som finns avbildat. Dessa ger oss en fingervisning om vilka växter som kan ha odlats på medeltiden och hur trädgårdsidealen såg ut. Det finns många medeltida målningar som det hade varit intressant att studera. Jag har valt ut några som ska ses som exempel på medeltida målningar. Ämnet är mycket intressant och egentligen stort nog att göra en egen avhandling om. I ett par målningar finns den av mig tidigare omnämnda blomsterängen symboliserad.

Figur 9 visar en bild som finns i läkeboken *Tacuinum Sanitatis* från 1330-1400 talet. I den

finns en bild av en målning där två kvinnor befinner sig i en rosenträdgård. Här finns den vita jungfrurosen (*Rosa Alba*-Gruppen) och den röda apotekarrosen (*Rosa Gallica*- Gruppen 'Officinalis') illustrerade. Dessa två arter räknas till medeltida introduktioner i Skandinavien. Den vita rosen kan symbolisera Maria, en enkel ros med fem kronblad "som även Luther valde att presentera hela sin teologi utifrån, i den så kallades Lutherrosen." Den röda rosen är snarare en symbol för Kristus, kopplad till blodsmystiken.¹⁵²

Figur 9. Kvinnor i rosengård ur läkeboken *Tacuinum Sanitatis* (13-1400-tal). Texten går tillbaka på den arabiske botanisten Ibn Botlans skrifter från 1000-talet. Rosorna är med stor sannolikhet vit jungfruros (*Rosa alba*) och röd apotekarros (*Rosa gallica* 'Officinalis')

Den symboliska nejlikan (1958) är en bok av Ingvar Bergström. Han skriver om de förtäckta symbolerna i andaktsbilder och porträtt. Om man uppmärksam studerar olika porträtt och andaktsbilder från senmedeltiden och in på 1600-talet, så finner man ofta att en eller flera nejlikor har en "central, starkt betonad placering i bilden". Nejlikan återfinns i många av de stora mästarnas verk. Anledningen till att nejlikan fick denna centrala placering i så många konstverk beror rimligtvis på att den ansågs ha ett betydelsefullt symboliskt innehåll.

Många forskare har sökt efter nejlikans symbolvärde och deras resultat varierar kraftigt. Bergström nämner Elizabeth Haig som 1913 utkom med ett arbete om blomstersymbolik där hon skriver om nejlikan. Hennes slutsats var att när målaren använde nejlikan så var det i stället för rosen och med samma sinnebildliga betydelse som denna. Rosen associerade till Venus, detta skulle vara ett skäl nog för mästarna att välja en annan blomma. Elizabeth Haig anser att både rosens och nejlikans symbolvärde är den gudomliga kärleken.

¹⁵⁰ Larsson 2009, s. 62.

¹⁵¹ Larsson 2009, s. 16-62.

¹⁵² Lundquist 2006, s. 35.

Verket "Les maîtres à l'œvet" av P.M. Moullet publicerades 1943. I detta behandlas flera schweiziska målare under 1400- och 1500-talet, som har placerat nejlikor som en typ av signaturer i sina målningar. Moullet poängterar också att nejlikorna hade stor betydelse som medicinalväxter. I ett porträtt som kallas "Mannen med nejlikorna" av en okänd mästare samt i ett annat porträtt föreställande Maria som räcker Jesus-barnet en nejlika, menar Moullet att blommans symbolvärde tveklöst är kärlek och vänskap. Båda dessa porträtt finns med som figurer i Ingvar Bergströms bok.¹⁵³

"Damen med enhörningen" är en vävd gobeläng, från 1484-1500. Den finns att beskåda på Medeltidsmuseet (Musée du Moyen Âge) i Paris och symboliken här är den blomsterbeströdda ängen. Den föreställer jungfrun och den legendariska enhörningen på en blommande ö mot en ljusare bakgrund full av blommor och mindre djur. För en modern betraktare är scenen typisk för den medeltida blomsterängen som vi försöker efterlikna i dagens planteringar. Allegorierna har ett religiöst innehåll. Här avbildas enhörningen, symbol för renheten, som jungfrun lockar in i döden för att sedan återfödas som Kristus.¹⁵⁴ Jag tycker denna gobeläng är mycket vacker och växterna som är avbildade är mycket naturtrogna. De växter jag kunnat finna på bilden är följande.

ek (*Quercus* sp.)
förgätmigej (*Myosotis* sp.)
järnek (*Ilex* sp.)
liljekonvalj (*Convallaria majalis*)
nejlika (*Dianthus* sp.)
tusensköna (*Bellis perennis*)
viol (*Viola* sp.)

"Paradisets trädgård" är en målning av en okänd konstnär i Tyskland kring 1410- 20. Här finner man Jungfru Maria "omgiven av helgon i hortus conclusus, en starkt idealiserad form av muromgärdad, inhägnad trädgård." I den avbildade blomsterängen så kan man finna flera välkända blomster. Hobhouse redovisar nedanstående växter från denna målning.¹⁵⁵

liljekonvalj (*Convallaria majalis*)
madonnalilja (*Lilium candidum*)
pion (*Paeonia* sp.)
pupurklätt (*Lychnis coronaria*)
snöklöcka (*Leucojum vernum*)
svärdslilja (*Iris pseudacorus*)

På en illustration i läkeboken *Tacuinum Sanitatis* kan man se två kvinnor som skördar salvia (*Salvia officinalis*).¹⁵⁶

Vid medeltidens slut (slutet av 1400-talet och hela 1500-talet) gavs det på kontinenten ut flera tryckta örtaböcker med illustrationer. Hos oss i Norden fanns inte samma ekonomiska, kulturella eller tekniska förutsättningar för detta. Danmarks första tryckta örtabok är *Flora Danica Det er Dansk Urtebog* (1648) av Simon Paulli.

¹⁵³ Bergström 1958, s. 7-11.

¹⁵⁴ Hobhouse 2002, s. 96-97.

¹⁵⁵ Hobhouse 2002, s. 98.

¹⁵⁶ Hobhouse 2002, s. 100.

I Sverige blev den första illustrerade örtaboken Johannes Palmbergs *Serta florea svecana* eller svenske *Örte-Kranz*. Den första upplagan trycktes 1683 och består av 123 olika träsnitt där växten är avbildad, varje illustration har en rubrik som består av växtens svenska och latinska namn. 1684 kom den andra utgåvan som innehåller 130 växtillustrationer. I denna är bilderna mindre än vad de är i första utgåvan och många ”står nästan genomgående på en mycket låg, i många fall urusel nivå” skriver Larsson.¹⁵⁷

Skriftliga källor

Det är svårt att finna tillförlitligt skriftligt hortikulturellt källmaterial från medeltiden.¹⁵⁸ Sten Dunér nämner som undantag Plan över kloster i St. Gallen samt lärodikten *Liber de cultura hortorum* (ofta förkortad till *Hortulus*, liten trädgård), skriven av Walafrid Strabo.¹⁵⁹

När det gäller antikens och medeltidens namnsättning av växter så är det i många fall svårt att veta exakt vilken växt som åsyftas i äldre skrifter. Det binära namnsättningssystemet som Linné skapade och som nu används i hela världen kom först 1753 genom hans verk *Species plantarum* där han presenterade 8000 arter i två rejäla volymer.¹⁶⁰

Enligt Larsson är det problematiskt med tillförlitligheten av källor skrivna på svenska. Hon menar att det har dragits för långtgående slutsatser om vilka växter som odlades under medeltiden och även var de odlades. Hon skriver att de medeltida källorna som finns förtjänar en närmre granskning.¹⁶¹ Hon har i sin bok presenterat en tolkning och sammanställning av ca 500 medeltida växtnamn i ett svenskt sammanhang.¹⁶²

Vilka är då beläggen för att en växt är medeltida? När det gäller *Lilium martagon* så har Kjell Lundquist i sin doktorsavhandling *Lilium martagon Krolliljans tidiga historia i Sverige intill år 1795- i en europeisk liljekontext* gjort en djupdykning i de källor han funnit i ämnet. Denna omtalade lilja har i många texter beskrivits som en medeltida introduktion. Bland de källor som Lundquist studerar i sin avhandling, 22 växtförteckningar (manuskript) för den europeiska medeltiden fram till ca 1540 som medeltidshistorikern John Harvey låtit sammanställa, så finner han exempelvis inga belägg för detta påstående. Däremot finns andra liljor som madonnaliljan (*Lilium candidum*) i de medeltida skrifterna.¹⁶³

De medeltida lagarna är våra äldsta på svenska skrivna sammanhängande texter, de utgör också de äldsta svenska källorna över medeltida växtnamn. Här finns uppgifter över vissa svenska växtnamn och beskrivningar över hur de nyttjades. Här nämns också i några fall uppgifter om växtodling och vilka påföljderna blev för de som olovligt rörde dessa växter. Uppgifterna i Götalagarna (Östgötalagen, Västgötalagen) och Svealagarna (Södermannalagen, Västmannalagen, Dalalagen, Upplandslagen och Hälsingelagen) dateras till slutet av 1200-talet och början av 1300-talet. Magnus Erikssons stads- och landslagar dateras till tiden 1350-60. Skånelagen och Gutalagen (tillhörde inte Sverige under medeltiden) är lagar där det finns uppgifter att hämta. Larsson redovisar nedanstående växter från de medeltida lagarna.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Larsson 2009, s.61-63.

¹⁵⁸ Harvey 1991, s. 362. Dunér 1971, s. 242-243.

¹⁵⁹ Dunér 1971, s. 242-243.

¹⁶⁰ <http://www.kb.se/samlingarna/digitala/linnes-natverk/Species-plantarum/>.

¹⁶¹ Larsson 2009, s. 53.

¹⁶² Lundquist i Larsson 2009, s. 14.

¹⁶³ Lundquist 2005, s. 50-96.

¹⁶⁴ Larsson 2009, s. 30-31.

ag (*Cladium mariscus*)
apel (*Malus* sp.)
ask (*Fraxinus excelsior*)
blåstång (tång) (*Fucus vesiculosus*)
björk (*Betula* sp.)
bok (*Fagus sylvatica*)
bönor (*Phaseolus* spp.)
ek (*Quercus robur*)
gran (*Picea abies*)
hampa (*Cannabis sativa*)
hassel (*Corylus avellana*)
havre (*Avena sativa*)
humle (*Humulus lupulus*)
korn (*Hordeum vulgare*)
kål (*Brassica* sp.)
lin (*Linum usitatissimum*)
lök (*Allium* spp.)
pors (*Myrica gale*)
rovor (*Brassica rapa*)
råg (*Secale cereale*)
skogslind (bast) (*Tilia cordata*)
starr (*Carex* spp.)
tall (*Pinus sylvestris*)
torv (*Sphagnum* spp.)
vass (*Phragmites australis*)
vide (*Salix* sp.)
vete (*Triticum aestivum*)
äpple (*Malus domestica*)
ärter (*Pisum* spp.)

Larsson gör också en noggrann sammanfattning av Gustaf Edvard Klemmings (1823–1893) arbeten. Klemming var överbibliotekarie vid Kungliga biblioteket (KB), och har samlat tio olika handskrifter av olika omfattning, med skilda upplägg och sammanställda till olika syften. Dessa kallar Klemming *Läkebok* 1-10. Man bör beakta att dessa läkeböcker till stor del har sitt ursprung i danska arbeten som översatts till svenska läke- och örtaböcker. Jag har här sammanställt de växter som Larsson redovisar från läkeböckerna 2, 3 och 4.

Läkebok 2 består av en större läkebok och några till antalet mindre medicinska sinsemellan osammanhängande upptäckningar. Läkeboken är skriven av flera händer och daterad till 1400-talets senare del. Bokens 160 stycken indelas i rubriker med olika sjukdomstillstånd i vid bemärkelse till exempel ”För ögon”. Det anges också vilka växter som skall användas för åkomman i fråga. Mot tandvärk rekommenderades man att smörja tänderna med morot, man kunde också tugga eller lägga mattram mot gommen. Av de ca 100 växtnamn som läkeboken innehåller nämner Larsson nedanstående växter i sin beskrivning över läkebok 2.¹⁶⁵

al (bark) (*Alnus* sp.)
smörgåskrasse (frö) (*Lepidium sativum*.)
mattram (*Tanacetum parthenium*)
morot (*Daucus* sp.)

¹⁶⁵ Larsson 2009, s. 35-36.

Läkebok 3 anför ”mester Alexander” som upphovsman. Han var inte känd av Klemming, men har av senare forskning blivit identifierad. Det nämns också många utländska auktoriteter. Enligt Klemming är många stycken i boken stort sett ordagrant införlivade med Arvid Månssons *Örta-Bok* (1628-54). Inger Larsson skriver att hon har kunnat konstatera att Arvid Månsson till stor del använt sig av andra källor. I avsnittet som behandlar läkeväxter märks en tydlig vilja att lära ut folkspråkliga namn t.ex. ”Pimpinella är brystyrth”, vilket också kan hjälpa senare tiders läsare att få en identifikation av växten, eller hur den samtida författaren uppfattade saken. Man kan i boken också se att författaren skiljde på svenska och danska ”Mil-lefolium är nese gräs wpa swensko ok rölika wppo dansko”. Av de ca 110 olika växtnamn som denna bok innehåller redovisar Larsson följande ur läkebok 3.¹⁶⁶

bockrot (*Pimpinella saxifraga*)
rölrika (*Achillea millefolium*)

Läkebok 4 anses vara sammanställd i Vadstena kloster för att användas i Nådendalsklostret (Birgittinerkloster i Finland). Det är troligt att läkebokens sammanställning har utförts av någon som själv hade örtmedicinska erfarenheter. Anledningen till antagandet är att personliga erfarenheter har nedtecknats. Dessa växter redovisar Larsson härifrån är följande.¹⁶⁷

aloe (*Aloe* sp.)
anis (*Pimpinella anisum*)
en (*Juniperus communis*)
fikon (*Ficus carica*)
kamomill (*Matricaria chamomilla*)
malört (*Artemisia absinthium*)
nässla (*Urtica* sp.)
oregano (*Origanum vulgare*)
pors (*Myrica gale*)
ros (rosenolja) (*Rosa* sp.)
rättika eller pepparrot (*Raphanus* sp, *A Armoracia rusticana*)
salvia (*Salvia* sp.)
selleri (*Apium graveolens*)
senap (*Sinapis* sp.)
smörgåskrasse (*Lepidium sativum*)
svalört eller skelört (*Ranunculus ficaria*, *Chelidonium majus*)
vete (*Triticum aestivum*)
viol (*Viola* sp.)
äka kanel (*Cinnamomum verum*)

Peder Månssons *Bondakunst* är den första på svenska skrivna handboken om jordbruksskötsel, växtodling, djuravel mm. Hans skrifter är översättningar från samtida och äldre centraleuropeisk litteratur. Peder Månsson var birgittinermunk, och Vadstena klostrets representant i Rom vid heliga Birgittas hospital 1527-24 och därefter fram till sin död 1534 var han biskop i Västerås stift. Han var den förste namnkända naturvetenskapligt intresserade författaren, översättaren och kompilatorn av texter. Boken inleds med allmänna råd för personer som ville bli skickliga jordbrukare. De avsnitt som behandlar växtodling är tämligen omfångsrika.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Larsson 2009, s. 36.

¹⁶⁷ Larsson 2009, s. 36-37.

¹⁶⁸ Larsson 2009, s. 42-43.

Han beskriver hur anläggande av kål- och kryddgårdar går till. Larsson redovisar följande växter från *Bondakunst*.¹⁶⁹

beta (*Beta vulgaris*)
dill (*Anethum graveolens*)
fikon (*Ficus carica*)
kapris (*Capparis spinosa*)
koriander (*Coriandrum sativum*)
kurbits, pumpa (*Cucurbita pepo*)
kål (*Brassica* sp.)
mandel (*Prunus dulcis*)
mynta (*Mentha* sp.)
målla (*Atriplex* sp.)
palmer
palsternacka (*Pastinaca sativa*)
pepparrot (*Armoracia rusticana*) eller rättika (*Raphanus sativus* Rättika-Gruppen)
rova (*Brassica rapa*)
rättika (*Raphanus sativus* Rättika-Gruppen) eller pepparrot (*Armoracia rusticana*)
rödlök (*Allium cepa* Rödlök-Gruppen)
selleri (*Apium graveolens*)
senap (*Sinapis* sp.)
sydcikoria (*Cichorium endivia*)
trädgårdssallat (*Lactuca sativa*)
vallmo (*Papaver* sp.)
vin (*Vitis* sp.)
vinruta (*Ruta graveolens*)
vitlök (*Allium sativum*)
åkerkål (*Brassica rapa* ssp. *campestris*)

Vadstena klostres jordaböcker (jordegendomsbok) från 1400-talets senare del tillför intressanta uppgifter som berör inhemskt växtbruk och namnskick. I jordaböckerna kan man få uppgifter om i vilken form som arrendet betalades till Vadstena. Larsson redovisar dessa växter från jordaböckerna.¹⁷⁰

björk (näffwer) (*Betula* sp.)
hampa (*Cannabis sativa*)
havre (*Avena sativa*)
humle (*Humulus lupulus*)
korn (*Hordeum vulgare*) samma som ”spannmål”
pors (*Myrica gale*)
skogslind (bast) (*Tilia cordata*) benämns som bast

Den s.k. idealplanen från S:t Gallen är en utförlig beskrivning av vad som skulle höra till ett kloster. Planen ses som en mönsterplan men man vet inte om den varit utförd i sin helhet. Den visar dock att det krävdes många olika utrymmen för allt som behövdes för att man skulle kunna leva. Denna plan är upprättad omkring år 820 av en abbot Gozbert i Schweiz. Här finns bl. a. en kyrka, kyrkogård med fruktträd, och flera växtslag finns namngivna på planen.

¹⁶⁹ Larsson 2009, s. 42-56.

¹⁷⁰ Larsson 2009, s. 30-45.

På planen finns också en korsgång med en brunn och fontän placerad i dess mitt, ekonomiutrymmen för lantbruk och hantverk, sjukhus med närliggande apoteksträdgård (*herbularius*) med 16 rektangulära regelbundna odlingsbäddar. Växter som Anna-Maria Blennow redovisar från planen är:¹⁷¹

betor (*Beta* spp.)
citron (*Citrus x limon*)
dill (*Anethum graveolens*)
hassel (*Corylus avellana*)
koriander (*Coriandrum sativum*)
kvitten (*Cydonia oblonga*)
kummin, (*Carum carvi*)
kyndel (*Satureja* sp.)
kål (*Brassica* sp.)
körsbär (*Prunus* sp.)
körvel (*Anthriscus cerefolium*)
lager (*Laurus nobilis*)
lök (*Allium cepa*)
mandel (*Prunus dulcis*)
mispel (*Mespilus germanica*)
morot (*Daucus carota* ssp.sativus)
svart mullbär (*Morus nigra*)
palsternacka (*Pastinaca sativa*)
persika (*Prunus persica*)
persilja (*Petroselinum crispum*)
plommon (*Prunus domestica*)
purjolök (*Allium ampeloprasum* Porrum-Gruppen)
päron (*Pyrus communis*)
rädisor (*Raphanus sativus* Rädisa-Gruppen)
sallat (*Lactuca sativa*)
selleri (*Apium graveolens*)
vallmo (*Papaver* sp.)
valnöt (*Juglans regia*)
vitlök (*Allium sativum*)
äka kastanj (*Castanea sativa*)
äpple (*Malus domestica*)

Det fanns även fågelhus för höns och gäss och en bostad för fågelskötaren. Åkrar och större odlingsutrymmen tillkommer utöver detta utanför klosterområdet.¹⁷²

¹⁷¹ Blennow 2002, s. 72-74.

¹⁷² Blennow 2002, s. 72-74.

Reliktväxter

En reliktväxt är en växt som ”står kvar” på sin ursprungliga odlingsplats eller i dess närhet. Det kan röra sig om vegetativt kvarstående växter, i den första generationen. Detta sker hos lökväxter som förnygrar sig själva eller hos vissa perenner som förökar sig via skottspetsarna. Det allra vanligaste är dock att växtpopulationer överlever genom att fröföröka sig själva. Genom att använda sig av ett ”reliktväxtstudium” och med stor försiktighet kan man få hjälp att dra slutsatser om en tidigare odling. Man måste ha i beaktande att de växter som återfinns vid en inventering kan häröra från en annan tid än den man önskar dokumentera.¹⁷³ Det är problematiskt att använda sig av reliktväxter som belägg för att spåra medeltida växter. Även om man vet att en speciell växt är medeltida introducerad på en plats behöver det inte innebära att den stått relik på samma plats under alla år som passerat sedan dess. Den kan vara en relik från ett annat århundrade. När man undersöker reliktväxter så är det därför av största vikt att man är källkritisk.¹⁷⁴

Reliktväxter finns ofta i en övergiven trädgård som fått stå orörd. Om växterna får konkurrens av höga, kraftiga örter eller snår trivs inte ens envisa trädgårdsväxter. Hård betning är också dödlig för dem. Mycket bättre förutsättningar för dem att överleva finns i stenigare marker. Små, öppna jordfläckar är nästan alltid en förutsättning för att ettåriga växter ska kunna överleva från år till år. En slarvig jordbearbetning är positivt för att reliktväxter ska kunna överleva. Vissa frön har en stor överlevnadsförmåga (frövila), t.ex. bolmört. Det finns bevis för att dessa frö kan vila 800 år i jorden innan de gror. Genom att gräva ett par spadtag djupt kan de komma upp i ett varmare och syrerikare jordlager, får fröet sedan ljus så ökar möjligheterna för att det ska gro.¹⁷⁵

De ”medeltida växterna” omnämnda i mina källor

Tabell 2. utgör en sammanställning av de växter jag nämnt i föregående kapitel. Urvalet är litet beroende på att detta är en av tre stora frågeställningar.

När det gäller användningen av dessa metoder för att söka belägg för vilka växter som odlades på medeltiden har jag under studierna blivit allt mer medveten om att tolkningen är problematisk. När det gäller arkeologiska fynd av t.ex. frörester, kan man aldrig vara helt säker på hur fröerna en gång hamnat på platsen.

Målningar och illustrationer är ofta idealiserade och skapade fantasibilder av t.ex. diktare och/eller konstnärer, ofta innehållande symbolik. Medeltidens symbolikillustrationer tror jag har åstadkommit att illustratören varit noga med sitt avbildande, vilket är betydelsefullt i positiv bemärkelse för betraktaren som tolkar bilden. Det kan också vara så att man velat framställa en viss tid och/eller trädgård på ett speciellt sätt för eftervärlden.

Växtillustrationerna förr hade inte samma krav på att vara naturtrogna och namnsättningen för en och samma växt kunde skilja sig åt såväl mellan städer, länder o.s.v. Sammanställningen syftar till att visa vilka växter som har belagts i några medeltida källor, samt vilken källa.

Jag gör inte anspråk på att tabell 2. ska var någon fullständig lista. Den ska läsas just som den är, en sammanställning över växterna i mina studerade källor.

¹⁷³ Lundquist 2004, s. 14-15.

¹⁷⁴ Lundquist 2006, s. 31-32.

¹⁷⁵ Lange i Lundquist 1993, s. 23-24.

Tabell 2. Tabell över växter som jag funnit i mina studerade källor.

Källorna är placerade i kronologisk ordning med den äldsta först o.s.v.	Idealplanen för klostret S:t Gallen i Schweiz (820)	Arkeologiska fynd i Skänninge (1000-1500)	Arkeologiska fynd- projekt Nydala	De medeltida lagarna (senare delen av 1200- 1360)	Arkeologiska fynd i Lund (1050-1520)	Målning av skörd av salvia ur Tacuinum sanitatis (1300-1400)	Målning, kvinnor i en rosenträdgård (1330-1400)	Målning "Paradisets trädgård" (1410-20)	Klemming läkebok 2 (1475-1525)	Jordaböcker från Vadstena kloster	Vävd gobeläng "Damen med enhörning" (1484-1500)	Klemming läkebok 3 (1500-1510)	Klemming läkebok 4 (1425-1500)	P. Månsson <i>Bondakons</i> t (början av 1500, tryckt 1983)	<i>Den symboliska nejlitan</i> (senmedeltid-1600) av Ingvar Bergström
ag (<i>Cladium mariscus</i>)				X									X		
al (bark) (<i>Alnus</i> sp.)									X						
aloe (<i>Aloe</i> sp.)													X		
anis (<i>Pimpinella anisum</i>)													X		
apel (<i>Malus</i> sp.)				X											
apotekarros (<i>Rosa Gallica</i> -Gruppen) 'Officinalis'							X								
ask (<i>Fraxinus excelsior</i>)				X											
betor (<i>Beta</i> spp.)	X														
beta (<i>Beta vulgaris</i>)														X	
björk (<i>Betula</i> sp.)				X						X					
björnbär (<i>Rubus</i> Björnbär-Gruppen)		X													
blåstång (tång) (<i>Fucus vesiculosus</i>)				X											
bockrot (<i>Pimpinella saxifraga</i>)												X			
bok (<i>Fagus sylvatica</i>)				X											

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

4. "Torp- och mormorsväxter" – vilka är det?

Vilka är "torp- och mormorsväxterna" och vad har gett upphov till just de begreppen? Begreppen framkallar förmodligen hos många av oss en lustfylld bild av vackra prunkande blomsterrabatter. Föreställer bilden hos olika människor samma slag av växter? Har dessa växter någon annan gemensam nämnare, eller skiftar bilden beroende på vilken personlighet, generation o.s.v. man frågar?

Jag genomförde en sökning efter de olika begreppen på internetsidan google, för att undersöka hur många träffar de gav, "torp och mormorsväxter" gav 204 träffar, "mormorsväxt" gav 3100 träffar och "torpväxt" gav över 3500 träffar.¹⁷⁶

Vid en sökning på nationalencyklopedins hemsida fick jag ingen träff på någon av de ovanstående begreppen.¹⁷⁷

Språkhandläggare Eva Anianson, Svenska Akademien fick följande träffar vid hennes sökning Begreppet "mormorsväxt" gav 1 träff¹⁷⁸, "torpväxt" ingen träff, "torpaväxt" ingen träff¹⁷⁹

Ovanstående visar att begreppen är allmänt använda i folkmun men att det är svårt att finna någon enhetligt definition av begreppen.

4.1. Begreppet "torp"

Begreppet "torp" har förändrats genom tiderna. På 1500-talet var torp eller nybyggen inte skattbelagda bosättningar på gårdarnas utmarker eller byns allmänningar. Torpen var inte underordnade vissa gårdar på denna tid, de blev skattebelagda självständiga bosättningar först då de blivit tillräckligt bärkraftiga. Torparens självständighet varade fram till mitten av 1600-talet. Redan under 1630-talet började ett nytt system med dagsverkstorpare att växa fram. Detta system hade sin största utbredning i landet under 1750-1860-talen. Under denna tid började även torpen successivt att flyttas utanför lagtomterna, ofta till gränsen mellan bymark och fälad (betesmark). Betydelsen av begreppet "torp" ändrades alltså under 1800-talet, till att beteckna en nyttjanderättsform, som gick ut på att torparen fick bo och bruka ett torp och dess mark mot ett visst antal dagsverken till torpets ägare (bonde eller gods/herrgård).

Mot 1600-talets slut började det att uppkomma s.k. soldattorp (eller rotetorp). Dessa torp kunde vara rytta-, båtsman-, eller soldattorp och gav husrum till kronans män då de inte var i tjänst. En stark ökning av torpare sker mellan åren 1775 och 1870, 1860 var landets torpare som flest. Torparens sociala rangordning låg vid mitten av 1800-talet precis under småböndernas.¹⁸⁰ I figur 10 syns ett torp som ligger i Stjärnorps, Östergötland. Vreta kloster hembygdsförening äger och sköter torpet idag. Stugan är en av socknens äldsta stugor, och finns omnämnd i en kyrkobok från 1600.¹⁸¹

¹⁷⁶ <http://www.google.se/>.

¹⁷⁷ <http://www.svenskaakademien.se/web/Ordlista.aspx>.

¹⁷⁸ Träff i presstext, artikel: *Fröerna som ger nya sorter och spännande färger*. Artikeln är skriven av Karin Berglund och var publicerad i DN:s söndagsbilaga den 26 februari 1995.

¹⁷⁹ Telefonsamtal med Eva Aniansson, Svenska Akademien 4/8 2009.

¹⁸⁰ Gunnarsson 1987, s. 3-6.

¹⁸¹ <http://www.hembygd.se/index.asp?DocID=9067>.

Figur 10. Kilenstugan i Stjärnorp, Östergötland finns omskriven i en kyrkbok från 1600. Stugan sköts och ägs idag av Vreta klostrets hembygdsförening. (Foto: Rose-Marie Gustavsson, juni 2009).

4.2. Hur blev växterna ”torpväxter”

När man studerar vilka ”torpväxterna” är på en lista över de drygt trettio vanligaste skånska torpväxterna märker man snart att den inte är homogen vad gäller vilken tid växterna introducerades och började odlas i landet. Växternas introduceringsperiod¹⁸² sträcker sig över ca 1000 år. Torpväxterna definieras alltså inte utefter att de har en gemensam introduceringshistoria.¹⁸³

Under 1700-talet fördes många utländska växter in i landet. Olof Rudbeck d.ä. och Carl von Linné gick i spetsen för att belysa botaniken, och göra den modern. Genom många studieresor introducerades för Sverige tidigare okända växter till vår trädgårdsflora. Carl Fredric Broocman skriver i sin omtalade *Hushållsbok* (1736).

”man så föga frågar efter de inhemska växterna, utan far efter alla de nya från Asien, Afrika och Amerika och tänker, att allena är det angenämt, som kommer från fjärran orter och kostar mycket pengar”.

Han föreslår till och med ett anläggande av en lustgård där man endast skulle använda sig av ”vilda blommor” eftersom det finns mycket att få av både ”nytta och glädje” från dessa.¹⁸⁴

I slutet av 1700-talet och under 1800-talet kom prydnadsträdgården att bli ett vanligare inslag även vid torp och mindre gårdar.¹⁸⁵

¹⁸² Här åsyftar jag den period då växterna introducerades och började odlas i landet, i detta fall är perioden mer än 1000 år lång.

¹⁸³ Lundquist 2007, s. 87-88.

¹⁸⁴ Sager 1924, s. 64-66.

¹⁸⁵ Hidemark m.fl. 2006, s. 296-297.

De första hushållningssällskapen hade redan startats under 1790-talet med syfte att främja den svenska trädgårdsodlingen. I början av 1800-talet invigdes Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien och på 1830-talet grundades i Stockholm Svenska Trädgårdsföreningen. Möjligheterna ökade under 1800-talet för alltför av samhällets människor att kunna odla växter av fler än nyttomässiga anledningar. Detta möjliggjorde en användning av växterna för att uttrycka sig formmässigt.¹⁸⁶

Egnahemsrörelsen (sekelskiftet 1900 och framåt)¹⁸⁷ resulterade i att det folkliga intresset för trädgårdsodling ökade, vilket i sin tur medförde att olika odlarföreningar bildades, t.ex. fruktodlar- och kolonistugeföreningar. Plantskolor blev också allt vanligare under detta århundrade. Trädgårdar blev nu något som hörde till i stort sett varje hem. Man kan säga att den ”folkliga trädgårdsskötseln” kom till under 1850-talet. Det är egentligen först vid denna tid vi börjar prata om ”torpväxter”.¹⁸⁸

De växter vi idag kallar torpväxter tycks alltså vara svaret på trädgårdens och trädgårdsväxternas folkbildande betydelse och trädgårdsodlingens demokratisering. Här är viktigt att komma ihåg att det nog kunde ta lång tid för prydnadsväxterna att nå ut till de svenska torpen. Torparna hade olika begränsande möjligheter och förutsättningar att välja vilka växter som de skulle odla. De omständigheter som styrde detta var t.ex. pris, tillgänglighet, hårdighet, nytta, växternas förmåga att föröka sig.¹⁸⁹

På senare tid har flera författare skrivit om det senare 1800-talets växtmaterial och trädgårdar, populärt och populärvetenskapligt. Skall torpväxterna definieras utifrån dessa? Författare som skrivit om detta är bl.a. Ulla Beyron, *Blommor från mormors tid* (1977), *Krukväxter från mormors tid* (1984), och *Mormors blommor* (1989). Eva Burman utkom 1989 med boken *Mariablomster*. Med titeln och det historiska växtmaterialets hjälp skapas en bild av en förgångens tid och barndomens idyller, och en längtan efter det gamla torplivet.¹⁹⁰

Vid sekelskiftet 1900 blev trädgårdar vid mindre gårdar mer allmänt förekommande och alltefter välståndet i landet ökade fick man större och större odlingsytor ämnade för annat än nytoväxter.¹⁹¹

Det är problematiskt att veta exakt vilka prydnadsväxter som fanns ”i torptäpporna” på grund av att torpen definitionsmässigt är nedlagda sedan 1949 och nu ligger öde eller har försvunnit helt. En del torp brukas idag som sommarstugor men med helt andra ekonomiska förutsättningar än vid de ursprungliga torpen. Torparen förr var fattig och arbetade hårt och mycket, men de omgav sig ändå med en förvånande mängd prydnadsväxter.¹⁹² Det är viktigt att komma ihåg att torpträdgårdarna säkerligen innehöll olika slags växter beroende på vilken del av landet som åsyftas.

4.3. Källor till att hitta ”torp- mormorsväxter”

Man kan söka belägg för torp- och mormorsväxter i skriftliga källor, fotografier och målningar samt som kvarvarande spår ute i gamla trädgårdar.

¹⁸⁶ Lundquist 2007, s. 63-94.

¹⁸⁷ <http://www.ne.se/egnahemsr%C3%B6relsen>.

¹⁸⁸ Dahlbeck 1985, s. 15-18.

¹⁸⁹ Lundquist 2007, s. 88.

¹⁹⁰ Lundquist 2007, s. 86.

¹⁹¹ Dunér 2004, s. 356-357.

¹⁹² Berglund 1996, s. 98-100.

Torpens glansperiod i Sverige var under 1800-talet. I de nordskånska urbergsbygderna medförde den kraftigt ökande befolkningen att många mer eller mindre primitiva bosättningar byggdes. Flertalet av dessa nybyggen blev kortvariga då marken var svårbrukad på grund av att den var både hård och stenig. Många människor flyttade till de industritäta orterna eller emigrerade till Amerika. Resterna blev ett flertal ”ödetorp” och torpgrunder och andra fysiska lämningar som stenrader. Det finns också levande lämningar vid dessa platser i form av växter, t.ex. påskliljor (*Narcissus pseudonarcissus*).¹⁹³

”Brandliljan hör till det vackraste man kan se när den står och brinner med gräs runt midjan i ruinerna av en gammal trädgård. Den står där som ett monument över människors skaparkraft och skönhetslängtan. Ett starkt och övertygande bevis för att det finns hopp om framtiden. Står inte liljan där och lyser en rakt i ansiktet som en hälsning från torphustrun, trots att det är 40 år sedan sista torpet försvann!”¹⁹⁴

Växter som klarar sig bra är bland andra syrener (*Syringa vulgaris*) och krusbär (*Ribes uva-crispa*). Vissa köksväxter försvinner snabbt från platsen. Man har också märkt att förädlade växter gärna återtar sin grundform när de inte längre sköts.¹⁹⁵

Det uppkommer emellertid snart flera tolkningsproblem. De växter som vi idag finner fysiska spår av har överlevt på grund av att de är konkurrenskraftiga. Fanns det flera växter som vi idag inte kan finna fysiska spår efter?

Lundquist ställer en relevant fråga rörande hur vi ska definiera ”torpväxterna”: Ska vi utgå från de fysiska bevisen från olika torpinventeringar, utifrån det befintliga sortimentet, utbudet eller utifrån de torp vid slutet av 1800-talet som vi har kunskaper om hur de var planterade?¹⁹⁶

Ytterligare ett problem med att utröna vilka växter som ursprungligen växte i en torpträdgård, är att många torp på senare år har tjänat som sommarstugor och åretruntbostäder. Många av de växter som odlades i torpträdgårdar försvinner då de inte sköts, exempelvis löjtnantshjärtat som är en av de växter som är starkt förknippad med torpträdgården. Upplöjning, skogsplanteringar och betande kreatur är även hot mot äldre torpmarker.¹⁹⁷

Nedan vill jag ge några exempel på torpinventeringar som gjorts.

Genom att undersöka och dokumentera vilka växter som återfinns vid gamla öde trädgårdar och torpgrunder och genom kontakt med människor som levt på platsen tar POM¹⁹⁸ del av skrönor, berättelser och olika livsöden, byars utveckling och näringsliv, dessa muntliga minnen nedtecknas.¹⁹⁹

¹⁹³ Lundquist 2007, s. 63-94.

¹⁹⁴ Berglund 1996, s. 98.

¹⁹⁵ Carlberg 1985, s. 116-127.

¹⁹⁶ Lundquist 2007, s. 85.

¹⁹⁷ Carlberg 1985, s. 116-127.

¹⁹⁸ <http://www.pom.info/index.htm>. POM, Programmet för odlad mångfald startades 2000 och är ett nationellt program för att ”bevara den genetiska mångfalden bland de odlade växterna”. Jordbruksverket ansvarar för POM och en samordning sker av Centrum för biologisk mångfald. Utöver dessa två aktörer medverkar flera organisationer, myndigheter, företag, botaniska trädgårdar m.fl. För närvarande har POM åtta pågående inventeringar inventeringsprogram som pågår, där man samlar in bär, frukt, perenner, lök- & knölväxter, träd & buskar, sparrisväxter och krukväxter och rosor.

¹⁹⁹ Lindberg 2007, s. 2. Ledare i tidskriften *Bygd och natur*.

”Syrener i ruinerna” heter ett projekt som pågick under tre års tid (2004-2006) i Västmanland. Man utförde en inventering av gamla torp i Lillhärad, Riddarhyttan och Tidö med fokus på växterna. Ambitionen var ”att levandegöra ett stycke kulturhistoria”. Metoden som användes

var att jämföra äldre fotografier med hur den avbildade platsen ser ut idag. Stor tonvikt lades vid de kulturväxter som man fann vid platserna då man genomförde projektet.²⁰⁰

Sju till tio övergivna torp per delprojekt (sammanlagt tre delprojekt) inventerades och redovisas i rapporterna, *Krusbär eller måbär -Vem bryr sig* (2004); *Riddarhyttan -En plats för vila och ro* (2005); *Kulturväxter i slottets skugga -Om 1700-talstäppor på Tidö* (2007). Resultaten från de två förstnämnda delprojekten återfinns i bilagorna 3 och 4.

Inventeringen resulterade i en kartläggning över de kulturväxter man fann vid torpen, vinnarna bland dessa tycks vara buskar som snöbär (*Symphoricarpos albus* ssp. *laevigatus*), syren (*Syringa vulgaris*) och häckspirea (*Spiraea salicifolia*). Resultatet har visat att krusbär (*Ribes uva-crispa*) verkar ha varit vanlig vid de äldre torpen men att de vid yngre torp bytts ut mot vinbär. Man fann inte många perenner och detta tror man beror på antingen att perennerna försvinner när de slutas skötas och skogen konkurrerar ut dem. En annan möjlig orsak är att man inte hade så många perenner vid denna tid.²⁰¹ Ett undantag är vintergröna (*Vinca minor*) (fig. 11) som vid de torp där den växte hade spridit ut sig över flera kvadratmeter.²⁰²

Figur 11 Vintergröna (*Vinca minor*). (Foto: Camilla Bunne, maj 2009).

Ytterligare torpinventeringar utfördes av Olle Svejdemyr som undersökte kulturväxtfloran vid 31 utvalda ödetorp i Malexander socken i Östergötland 1981-82 och ytterligare 26 ödetorp 1983-84, även dessa i Malexander. Odlingsrester saknades vid sex av de inventerade torpen. Samtliga torpträdgårdar hade stått öde länge och var igenväxta. De var påverkade av olika mänskliga ingrepp i miljön samt skogsbruk och vägbyggen. Man bör beakta att bilden av den gamla torpträdgården är ofullständig eftersom många av de arter som odlades förr har hunnit försvinna. Det är troligt att det odlades ettåriga prydnadsväxter vid de gamla torpen, men eftersom detta krävde mer arbete var det förmodligen vanligare med perenner.²⁰³

²⁰⁰ http://www.hembygd.se/apps/nyheter/las_mer.asp?NewsID=2602. ”Syrener i ruiner” är ett projekt i samarbete med: Kulturmiljövård Mälardalen, Västmanlands hembygdsförbund och fornminnesförening, Skogsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet, Länsstyrelsen m.fl. Målgruppen är den intresserade allmänheten och hembygdsföreningar.

²⁰¹ Sköld och Åman 2004, s. 49.

²⁰² Sjökvist och Sköld 2007, s. 51.

²⁰³ Svejdemyr 1986, s. 11-14.

Inventeringen visade att syrener intog första platsen, Svejdemyr fann den vid 37 av de 63 undersökta torpen. Jämte sötkörsbär och krusbär var syrenen ödetorpens vanligaste växt.²⁰⁴ En sammanställning av Svejdemyr's inventering finns i bilaga 5.²⁰⁵

Lena Gunnarsson har i sitt examensarbete utfört en torpinventering i Skåne. Om den kan man läsa i rapporten *Torpträdgårdar i Skåne* (1987). I sin inventering har hon mest tagit med torp som varit obebodda en längre tid. Detta för att vara säker på att trädgården inte ska ha ändrats av t.ex. sommartorpare. Bilaga 6 redovisar de växter som Gunnarsson återfann vid nio av de elva inventerade torpen. Jag har valt att inte ta med två av torpen eftersom de har tillförts växter under senare år. I denna inventering har följande växter varit vanliga i alla tre områdena: äpple (*Malus domestica*), krikon (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), krusbär (*Ribes uva-crispa*), spansk körvel (*Myrrhis odorata*), krokus (*Crocus* sp.) och påsklilja (*Narcissus pseudonarcissus*).

4.4. Vilka växter överlever

Projektet *Skånes Flora* är ett projekt som lagt stor vikt på att dokumentera vilka växter som är på väg ut i landskapet och man har med noggrannhet sökt efter förvildade trädgårdsväxter. Vissa av inventerarna har intresserat sig särskilt mycket för kvarstående kulturväxter som berättar om gamla trädgårdar. 2000-talets rapporterade taxa benämnda som nyfunna har varit mångdubbelt fler än någon tidigare tidsperiods. Antalet taxa som varit bofasta (arter som visat att de kan reproducera sig) i landskapet vid olika historiska tidsperioder är mycket svårare att beräkna än de taxa som någon gång har rapporterats. Det är i många fall omöjligt att fastslå när en växt som vi idag benämner som bofast uppnådde denna status. Om man jämför antalet bofasta taxa med antalet tillfälliga (arter som inte reproducerar sig självständigt oavsett hur länge de funnits på platsen) taxa ser man hos bofasta taxa en mycket långsammare och jämnare ökning, en viss uppgång syns dock i mitten av 1900-talet. Mindre än 30 procent av de taxa som någon gång införts har lyckats etablera sig och bli bofasta i Skåne. Detta visar vilka svårigheter som möter de växter som är nytillförda på en plats.²⁰⁶

Samtidigt som nya taxa har etablerat sig har andra försvunnit från landskapet, oftast som ett svar på mänsklig påverkan eller till följd av vårt sätt att bruka naturen.²⁰⁷

Vår flora står under ständiga förändringar, vissa arter blir mer sällsynta medan andra blir vanligare, nya arter invandrar medan andra dör ut. I viss mån är detta en naturlig process, men människan har lämnat stora avtryck efter sig i florans sammansättning. Man kan göra en grov indelning över den moderna mänskliga påverkan av floran i nedanstående fyra kategorier.

- Exploatering och nyskapande av hela biotoper under kort tid. t.ex. de förändringar som skett med slätterängar respektive väg- och järnvägsrenar.
- Omsättningen av flödet av olika näringsämnen i landskapet, utsläpp av markförsurande ämnen.
- Avsiktlig och oavsiktlig införsel av växter från andra länder.
- Spridning av arter inom landskapet, fröspridning t.ex. via skor och kläder.

²⁰⁴ Namnsättningen baseras på SKUD, <http://skud.ngb.se>.

²⁰⁵ Svejdemyr 1986, s. 14.

²⁰⁶ Tyler och Olsson 2007, s. 119.

²⁰⁷ Tyler och Olsson 2007, s. 119.

Till dessa fyra kategorier kan tilläggas möjliga framtida effekter av en eventuell människoor-sakad global klimatförändring och förändringar av atmosfärens sammansättning. Andra fakto-rer som komplicerar det hela är att de flesta växterna är beroende av andra arter på olika sätt t.ex. pollinatörer, mykorrhizasvampar m.m.²⁰⁸

De artrikaste miljöerna har visat sig vara de miljöer som också är mest människopåverkade, detta utifrån vad inventerare rapporterat och som återges i artlistan i *Floran i Skåne Arterna och deras utbredning* (2007).²⁰⁹

Ett problem är att man för att kunna mäta förändringar behöver tillgång till två olika tidsperi-oders uppskattningar. Här sätter ofta källmaterialet upp begränsningar. För bästa resultat bör de data som ligger till grund för uppskattningarna ha samlats på samma sätt och under lika långa tidsperioder. Det senare för att arter som ofta sprider sig till nya områden inte skall överskattas.²¹⁰

De växter som står kvar som samma individ år från år har verkat klara sig bäst som förvilda-de. Många av våra kulturväxter har genomgått ett förädlingsarbete för att uppnå vissa önsk-värda egenskaper. Detta har skett genom korsningar och urval där de ursprungliga slaget har mer oansenliga egenskaper än de förädlade trädgårdsväxterna. När dessa växter sedan börjar föröka sig själva igen (speciellt de fröförökade växterna), vilket många gånger är fallet med de s.k. torpväxterna, så återgår de ofta så småningom till sin grundform igen.²¹¹

Våra kulturväxter är ett resultat av medvetna urval och korsningar mellan växter med önskade egenskaper. De äldre trädgårdsväxterna står de vilda växterna närmare än de moderna och kan ha kvar egenskapen att reproducera sig naturligt och klara av konkurrensen från ogräs. De vilda växterna har en stor genetisk variation som krävs för att klara förändringar. Olika arter har olika egenskaper vad gäller utseende, blomningstid, kemisk sammansättning och flertalet andra inre och yttre egenskaper.

Den biologiska mångfalden omfattar både antal arter och olika variationer inom varje art. Denna variationsrikedom möjliggör en förflyttning av växter från varma till kalla nordiska klimat, där varma långa sommarkvar och kalla vintrar sätter krav på hårdigheten hos växten. Bland de äldre och lokala trädgårdsväxterna finner vi bra material till framtidens växtföräd-ling. När de gamla kulturväxterna försvinner tappar vi ett stort antal genkombinationer som är viktiga för vår framtida växtförädling. Över hela jorden kan man se hot mot den biologiska mångfalden. Detta uppmärksammades i Riokonventionen om biologisk mångfald från 1992. Varje nation som undertecknar Riokonventionen har ansvar för att bevara odlade växter som funnits så länge i landet att växterna gjort klimat- och skötsel Anpassningar.²¹²

Resterna av växter från nyodlarnas torp försvinner allt eftersom de inte längre brukas och står sedan länge övergivna. Gläntor har vuxit igen eller planterats med gran. Det är därför viktigt att påskynda inventeringar medan man fortfarande har möjlighet att finna en del av spåren. Om man röjer ogräs och sly kan de mest uthålliga frö, rötter och lökar börja spira efter en lång vila i jorden. Det är dock viktigt att man har kunskaper om hur trädgården en gång sett ut för att inte av misstag förstöra en trädgård med bevarat växtmaterial.²¹³

²⁰⁸ Tyler 2007, s. 58-59.

²⁰⁹ Tyler och Olsson 2007, s. 121.

²¹⁰ Tyler 2007, s. 57.

²¹¹ Carlberg 1985, s. 116-127.

²¹² Minnhagen m.fl. 1996, s. 5-7.

²¹³ Minnhagen m.fl. 1996, s.5-7.

Lignoser

Krusbär (*Ribes uva-crispa*), fruktträd och syrener (*Syringa vulgaris*) är de vanligaste växterna vid många av landets gamla ödetorp. När det gäller äppleträden är det viktigt att skilja på förädlade äppleträd (*Malus domestica*), förvildade äppleträd och vildaplar (*Malus sylvestris*).

Det förädlade äppleträdet återfinns på just den platsen det en gång planterades på. Med tiden blir dessa ofta risiga och dåliga men bär ändå ofta frukt som kan vara svåra att sortbestämma. De förvildade äppleträden har uppkommit av äpplekärnor som grott på tomten eller i dess närhet. Dessa frukter är sura och små. Vildapel (*Malus sylvestris*) kan växa vild. Denna känns igen på att den har blanka blad och bladskaft samt att grenarna bär tornar. Även päron (*Pyrus communis*) kan i vissa fall förekomma förvildade (uppvuxna från päronkärnor). Päronträd är inte lika vanliga som äppleträd, men de som hittas är oftast mycket gamla. Plommon och körsbär återfinns också ganska ofta. Röda och svarta vinbär förekommer men har svårt att överleva kreatursbete, vilket däremot krusbäret med dess taggar klarar bäst av alla våra kulturväxter.²¹⁴

Vårdträden (träd som planteras framför huset) överlever oftast många år och kan ibland föröka sig. Det var vanligt att man planterade ett träd på var sida om stugans infart. Vanligt förekommande träd var oxel (*Sorbus intermedia*), skogslönn (*Acer platanoides*) och ask (*Fraxinus excelsior*). I södra delen av Sverige var eken vanlig medan man endast fann den här och var i Mellansverige. Flertalet buskar har liksom träd en förmåga att överleva, exempel den tidigare nämnda syrenen (*Syringa vulgaris*) (fig.12) och doftschersminen (*Philadelphus coronarius*) (fig. 12).²¹⁵

Figur 12. Syren (*Syringa vulgaris*) och doftschersmin (*Philadelphus coronarius*) (Foto: Camilla Bunne, juni och juli 2009).

²¹⁴ Carlberg 1985, s. 122.

²¹⁵ Carlberg 1985, s. 120.

Rotäktade rosor kan vara mycket envisa överlevare vid äldre torpgrunder. Så långt upp i landet som till trakterna av Arvidsjaur i Norrbotten finns förvildade trädgårdsrosor på ödetomterna. De förädlade sorterna klarar sig däremot inte utan mänsklig skötsel. En av de rosor som klarat sig bäst är en dubbel form av kanelrosen (*Rosa majalis*). På få ställen kan man finna förkrympta, sällan blombärande exemplar av vitrosen (*Rosa x alba*) (fig. 13). Ibland hittas pimpinellros (*Rosa spinosissima*) (fig. 13) och vresros (*Rosa rugosa*) vid ödetomter, dessa har oftast hamnat på platsen vid ”ganska sent datum”.

Man finner ofta snöbär (*Symphoricarpos albus* ssp. *laevigatus*) och häckspirea (*Spiraea salicifolia*) i ganska stora mängder vid ödetomter. Ibland påträffas även häckkaragan (*Caragana arborescens*), dessa tror man hör till de växter som är sent inplanterade.²¹⁶ Man har funnit exemplar vid torp som övergavs på 1930–40-talet. Upp till Mälardalen återfinns ibland fläder (*Sambucus nigra*).²¹⁷

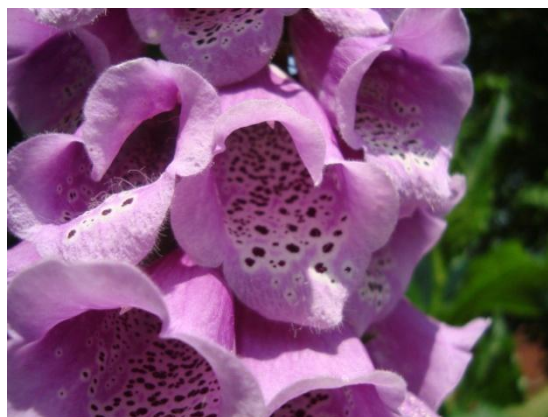

Figur 13. Fylld pimpinellros (*Rosa spinosissima* Plena-Gruppen) till vänster om jungfruros (*Rosa Alba-Gruppen* 'Königin von Dänemark') till höger. (Foto: Camilla Bunne, juni och juli 2009).

Åruller och Perenner

På ödetomterna är gränsen mellan ett- och tvååriga växter och perenner i många fall flytande och ibland går åsikterna om detta i litteraturen isär. Detta beror bland annat på att de växter som benämns som ett- och tvååriga har en förmåga att klara sig fler år genom att spara sin energi, de hoppar då över att blomma och kan då överleva under flera år. Deras frön kan också ha egenskapen att klara en vila i jorden innan de gror. Bland de som råder ovisshet kring nämns fingerborgsblomma (*Digitalis purpurea*) (fig. 14), borstnejlika (*Dianthus barbatus*) och trädgårdsnattviol (*Hesperis matronalis*).

Den blå aklejan (*Aquilegia vulgaris*) är en av de perenner som tycks klarat sig bäst på ödetomter. Andra perenner som man ofta återfinner är både enkla och dubbla former av såpnejlika (*Saponaria officinalis*), knölklocka (*Campanula rapunculoides*), toppklocka (*Campanula glomerata*),

Figur 14. Fingerborgsblomma (*Digitalis purpurea*). (Foto: Camilla Bunne juli 2009).

²¹⁶ Carlberg 1985, s. 116-127.

²¹⁷ Carlberg 1985, s. 116-127.

blågull (*Polemonium coeruleum*), studentnejlika (*Lychnis chalcidonica*), vintergröna (*Vinca minor*) och kaukasiskt fetblad (*Sedum spurium*). Det finns också andra växter som man vet var vanliga torpväxter men inte återfinns idag på äldre tomter, bland dessa nämns löjtnantshjärta (*Lamprocapnos spectabilis*), pion (*Paeonia* sp.), undantag är enstaka pioner som i gynnsamma förhållanden har överlevt 60-70 år.

Det förekommer att man finner stora bestånd av jättegullris (*Solidago canadensis*), höstaster (*Aster novi-belgii*) och lupiner (*Lupinus polyphyllus*). Birgitta Carlberg menar att dessa inte hör till den ursprungliga torptäppan utan är mer moderna företeelser och kan vara bevis för att torpet har brukats efter 1950-talet.²¹⁸

Köksväxter

Man kan hitta spår efter en del köksväxter. Gräslök (*Allium schoenoprasum*) och rabarber (*Rheum rhabarbarum*) utkonkurreras ofta relativt snabbt. Gräslök (*Allium schoenoprasum*) kan dock klara sig bra på jordar som är hårda och torra och om konkurrensen från andra växter inte är så stor. Pepparroten (*A Armoracia rusticana*) klarar sig något bättre men försvinner även den på sikt. Den verkar klara sig högst 30 år. Humle (*Humulus lupulus*) klarar sig däremot mycket bra och likaså spansk körvel (*Myrrhis odorata*) och malört (*Artemisia absinthium*). En viktig växt i sammanhanget är kirskaål (*Aegopodium podagraria*). Denna är en användbar grönsak vilket gör att det är tänkbart att de bestånd kirskaål som vi idag ser som svår-bekämpat ogräs en gång kan ha uppkommit som odlad och nyttjat bestånd. Samtidigt som kirskaålen konkurrerar ut en del växter så skyddar den en del, framförallt vårbloppmande lökväxter tycks trivas bra bland kirskaål.²¹⁹

Lökväxter

Vid ödetorp växer ofta olika slags lökväxter. Löken förbättrar växtens överlevnadsförutsättningar. Bland de lökväxter som överlever bäst nämner Carlberg brandlilja (*Lilium bulbiferum*), pärlhyacint (*Muscari botryoides*), påskliljor (*Narcissus pseudonarcissus*), pingstliljor (*Narcissus poeticus*) och blåstjärna (*Scilla sibirica*). När det gäller tulpaner (*Tulipa* spp.) försvinner de oftast ganska snabbt men kan i vissa fall överleva länge. Krolliljan (*Lilium martagon*) har egentligen ursprungligen mest förknippats med herrgårdsparkar och annan högre ståndsmiljö, men på grund av sin egenskap som lättodlad har den på vissa ställen införts till torpmiljöer. Brunröd daglilja (*Lilium fulva*) kan överleva länge som förvildad men upphör efter ett tag att blomma.²²⁰

Klängväxter

Man har i södra Sverige funnit kaprifol (*Lonicera caprifolium*) som överlevt många år.²²¹

Snårvindan (*Calystegia sepium*) betraktas idag som ett ogräs men användes som en prydnadsväxt förr. En annan använd klängväxt är murgrönan (*Hedera helix*). Snårvindan har visat sig överleva på de flesta håll medan murgrönan har svårt att klara sig själv, framför allt norrut, gränsen går i södra småland, den är vanlig vid ödetomter i Syd-sverige. En annan växt som var en vanlig

Figur 15. Hundrova (*Bryonia alba*). (Foto: Camilla Bunne augusti 2009).

²¹⁸ Carlberg 1985, s. 116-127.

²¹⁹ Carlberg 1985, s. 116-127.

²²⁰ Carlberg 1985, s. 125.

²²¹ Carlberg 1985, s. 120.

klängväxt är hundrova (*Bryonia alba.*) (fig. 15)

Inhemska växter med prydnadskaraktär

Inhemska växter växer ofta vid gamla bosättningar. Frågor som ställs när det gäller detta är om att de naturligt växer på platsen? Eller var det så att man flyttade hem de växter som man tyckte var fina till sin tomt? Dyliga växter är t.ex. gullviva (*Primula veris*), (fig. 16), kärleksört (*Hylotelephium* ssp. *maximum*) och träjon (*Dryopteris filix-mas*). I Uppland är det vanligt förekommande att man finner skogsolvon (*Viburnum opulus*) i närheten av de gamla husgrunderna. Kryddväxterna kummin (*Carum carvi*) och backanis (*Pimpinella saxifraga*) är också mycket vanliga fynd.²²²

Figur 16. Gullviva (*Primula veris*) (Foto: Rosemarie Gustavsson maj 2009).

²²² Carlberg 1985, s. 126.

4.5. Begreppen ”mormorsväxt” och ”torpväxt”

– vilka växter ingår egentligen i kategorierna?

Ulla Beyron skrev 1977 en bok med titeln *Blommor från mormors tid*. Hennes syfte med boken var att hjälpa intresserade att välja ”torpväxter”, och berätta lite om deras tradition. I hennes bok beskriver hon ”femtio av de viktigaste och äldsta” växterna. Hennes förord avslutas med ”Många mormorsblommor kan och borde bli våra!”. Hon skriver att om hon endast fick välja två ”torpblommor” så skulle valet inte vara svårt. Det skulle bli trädgårdsstormhatt (*Aconitum x cammarum*) (fig. 17) och brandlilja (*Lilium bulbiferum*) (fig. 17).²²³

Figur 17 Trädgårdsstormhatt (*Aconitum x cammarum*) från vänster och brandlilja (*Lilium bulbiferum*) till höger-
(Foto: Camilla Bunne, augusti 2009. Rose-Marie Gustavsson, juni 2007).

Lena Gunnarsson som skrivit ett *Torpträdgårdar i Skåne* (1987) ställde i sitt arbete frågan till Ulla hur hon valt ut de växter hon tagit med i sin vackra och trevligt skrivna bok. Varför t.ex. räsvansen kommit med, men inte häckspirean, vintergrönan och spanska körveln? Ulla svarade:

”Jag[U.B] håller alldeles med dig[L.G] angående räsvansen, vad ödetorp och landsbygd etc. beträffar, men ser du, jag [U.B] är gammal Stockholmsflicka trots allt och minns så väl att det t.ex. i Kungsträdgården och Humlegården förr planterades sådana växter i rabatterna som var så där tråkiga. Men dessa granna grejor stod i stela kompositioner – också gul och röd kanna – som jag innerligt avskyr. Därför fick räsvansen ’från mormors tid’ komma med. Och det fick bara bli 50 st. växter – därför blev det ett svårt val mellan många, många! Mina ’[U.B] torpväxter har jag valt helt på egen hand ur minnet och vid nybesök på olika platser i landet och jag [U.B] hoppas därför att det blivit mera personligt än många andra kanske mera instruktiva blomböcker”.²²⁴

Jag [C.B] har tolkat Ullas bok som att hon drar ett likhetstecken mellan gammaldags blommande växter i allmänhet och ”torp- mormorsblommor”, Ulla Beyrons förslag på passande ”torpväxter” är följande.

²²³ Beyron 1977, s. 7-11.

²²⁴ Gunnarsson 1987, s. 69. Fråga av Lena Gunnarsson ställd till Ulla Beyron som svarar i brev 1986.

Växter ur Beyron (1977) ²²⁵	
akleja (<i>Aquilegia vulgaris</i>)	myskmalva (<i>Malva moschata</i>)
blomsterlupin (<i>Lupinus polyphyllus</i>)	orientvallmo (<i>Papaver orientale</i>) , (fig. 18)
bondpion (<i>Paeonia x festiva</i>)	pensé (<i>Viola x wittrockiana</i>)
borstnejlika (<i>Dianthus barbatus</i>)	pingstlilja (<i>Narcissus poeticus</i>)
brandlilja (<i>Lilium bulbiferum</i>)	praktveronika (<i>Veronica teucrium</i>)
brunröd daglilja (<i>Heimerocallis fulva</i>)	prästkrag (<i>Leucanthemum vulgare</i>)
dahlia (<i>Dahlia x pinnata</i>)	pärlhyacint (<i>Muscari botryoides</i>)
doftschersmin (<i>Philadelphus coronarius</i>)	Riddarsporre (<i>Delphinium</i> Belladonna-Gruppen)
fingerborgsblomma (<i>Digitalis purpurea</i>)	ringblomma (<i>Calendula officinalis</i>)
hesperis (<i>Hesperis matronalis</i>)	räsvans (<i>Amaranthus caudatus</i>)
indiankrasse (<i>Tropaeolum majus</i>)	smörbollar (<i>Trollius europaeus</i>)
isop (<i>Hyssopus officinalis</i>)	snödroppe (<i>Galanthus nivalis</i>)
judaspenningar (<i>Lunaria annua</i>)	solros (<i>Helianthus annuus</i>)
jungfrun i det gröna (<i>Nigella damascena</i>)	stjärnflocka (<i>Astrantia major</i>)
jungfruros (<i>Rosa Alba</i> -Gruppen)	stockros (<i>Alcea rosea</i>)
kaprifol (<i>Lonicera caprifolium</i>)	studentnejlika (<i>Lychnis chalcedonica</i>)
kejsarkrona (<i>Fritillaria imperialis</i>)	syren (<i>Syringa vulgaris</i>)
kryddsalvia (<i>Salvia officinalis</i>)	såpnejlika (<i>Saponaria officinalis</i>)
lavendel (<i>Lavandula angustifolia</i>)	sömmtuta (<i>Eschscholtzia californica</i>)
lejongap (<i>Antirrhinum majus</i>)	taklök (<i>Sempervivum tectorum</i>)
luktreseda (<i>Reseda odorata</i>)	trädgårdsstormhatt (<i>Aconitum x cammarum</i>)
lukttärt (<i>Lathyrus odoratus</i>)	trädgårdsviva (<i>Primula x polyantha</i>)
löjtnantshjärta (<i>Lamprocapnos spectabilis</i>)	tusensköna (<i>Bellis perennis</i>)
madonnalilja (<i>Lilium candidum</i>)	tyskiris (<i>Iris germanica</i>)

²²⁵ Beyron 1977, s. 5-135.

Figur 18 Orientvallmo (*Papaver orientale*), vacker från knopp till frökapsel och har dessutom ett attraktivt bladverk. Orientvallmo är en av de växter som finns med bland Ulla Beyrons tips på torpväxter. (Foto: Camilla Bunne, juli-september 2009).

Karin Berglund har skrivit en artikel där hon använder begreppet ”mormorsväxt”:

”En blomma som åtminstone jag aldrig ägnat en tanke förut men som nu verkar outhärlig är zinnia eller kokardros. Det är en riktig mormorsväxt. Blomman är rund som en prästkrage men helt annorlunda. Den finns i olika mättade färger från guldorange till djupt rosa och lavendelfärgat. Höjden varierar från tjugo till sjuttiofem centimeter beroende på sort.”²²⁶

I boken *Arvet* (1996) redovisas att resterna av växter från nyodlarnas torp försvinner alltefter som de inte längre brukas och sedan länge står övergivna. Gläntor har vuxit igen eller planterats med gran. Det är därför viktigt att skynda att inventera medan man fortfarande har möjlighet att finna en del av spåren. Om man röjer ogräs och sly kan de mest uthålliga frö, rötter och lökar börja spira efter en lång vila i jorden. Det är dock viktigt att man har kunskaper om hur trädgården en gång sett ut för att inte av misstag förstöra en trädgård med bevarat växtmaterial.²²⁷

I tidningen *Vi i villa* (2001) skriver Inger Palmstierna under rubriken ”Mormors blommande favorit” följande

”Det finns många ’mormorsväxter’ som vi förknippar med den gamla torpträdgården. Vissa av dem har blivit mycket populära igen som t.ex. pioner där sortimentet i trädgårdsbutik ökar för varje säsong. Många av dessa gammeldags växter är mycket lättskötta om man planterar dem på rätt ställe.”

Fortsatt skrivs att den gammeldags brunröda dagliljan (*Hemerocallis fulva*) samt den småblommiga gula dagliljan (*Hemerocallis* sp.) ”fanns i mormors trädgård”. Löjtnantshjärta (*Lamprocapnos spectabilis*) har funnits i många torpträdgårdar sedan 1800-talet. Studentnejlikan (*Lychnis chalcidonica*) beskrivs som en riktig ”klassiker” i torpträdgården.²²⁸

De exempel som ges i dessa två artiklar tolkar jag [C.B] som att det sätts likhetstecken mellan ”mormorsväxt” och gammaldags blommande växter. Om det nu finns en skillnad mellan begreppen ”torpväxt” och ”mormorsväxt”, kan det då vara så att en ”mormorsväxt” starkare förknippas med en prydnadsväxt och en torpväxt förknippas med både nytto- och prydnadsväxt? Det är lättare att finna förståelse för vad en torpväxt är, ”mormorsväxt” kan vi inte på

²²⁶ Berglund 1995, <http://www.presstext.se/online/display.php?set=S2&xid=DN199502260144>. Artikeln publicerades i DN: s söndagsbilaga den 26/2 1995

²²⁷ Minnhagen m.fl. 1996, s. 15.

²²⁸ Palmstierna 2001, <http://www.viivilla.se/tradgard/mormors-blommande-favoriter.aspx>.

samma sätt finna levande bevis för, utan får leta oss bakåt i tiden för att finna när begreppet började användas i folkmun.

Har begreppet ”mormorsväxt” från början kommit till för att förstärka en känsla och en bild av t.ex. ljuvliga minnen, romantik, idyll, gammalt, trygghet, och barndomsminnen där luften fylls med doft och smak av sommar?

5. Förslag till framtida utveckling av Sällskapet örtagårdens vänners örtagård

Skötselplan

En skötselplan för trädgården skulle underlätta skötseln av trädgården och öka förutsättningarna för att trädgården även i framtiden ska fortsätta att vara en vacker, inspirationsgivande och välskött plats. Skötselplanen skulle också vara en möjlighet att samla och bevara medlemmarnas kompetens i föreningen. Skötselplanen ska beskriva de under året återkommande arbetsinsatserna som ska utföras i trädgården, vilket växtmaterial som ska finnas i de olika delarna, vilka ettåriga växter som ska sås och tidpunkt för sådd, vilka träd och buskar som kräver beskärning och vid vilken årstid beskärningen ska ske.

Utveckling av de befintliga delarna

Fortsätt arbetet med att återplantera de växter som försvunnit från platsen med Rolf Erixsons grundtankar och illustrationsplan som mall. Fortsätt även att ta del av vad forskningen kommer fram till när det gäller vad som är ett medeltida växtmaterial och vad som ligger i definitionerna ”torpväxt”, ”mormorsväxt” och ”torp- och mormorsväxt”. Arbeta fram tydliga och vetenskapliga definitioner och informationsskyltar som berättar om vad man visar för kategori av växter i respektive del av trädgården. Detta behövs framför allt för västra och östra rabatterna. Om respektive växtskylt angav årtal för när växten introducerades i Sverige skulle det ge trädgårdens besökare och de aktiva medlemmarna en rik kunskap och ökad medvetenhet om våra kulturväxters historia i Sverige.

Vidareutveckling-anläggning av en köksträdgård

Sällskapet örtagårdens vännar har i dagsläget ett samarbete med restaurang Munkkällan och Statens fastighetsverk (äger marken där föreningens örtagård ligger). Restaurangen har ett eget kryddkvarter som *Sällskapet örtagårdens vännar* sköter. Statens fastighetsverk äger även marken som den medeltida munkträdgården ligger på, belägen alldeles intill örtagården. Jag tror att samtliga tre parter har mycket att vinna på att bredda sitt samarbete. En i trädgårdarna synlig och närvarande trädgårdsmästare skulle ge trädgårdarnas besökare möjlighet att på plats ställa frågor samtidigt som det skulle vara ett representativt ansikte utåt. Dessutom kan samma person ansvara för den huvudsakliga skötseln och tillsynen av både örtagården och munkträdgården.

Om ett sådant samarbete fanns skulle förutsättningarna vara goda att undersöka möjligheterna för att anlägga en medeltidsinspirerad kålgård (köksträdgård) på området. Restaurangen skulle under växtsäsongen ha tillgång till färska bladgrönsaker vilket jag är övertygad om skulle kunna vara en ypperlig marknadsföring för restaurangen i en tid då efterfrågan av närodlade produkter är aktuell. Om man anlade en köksträdgård efter de kunskaper vi har om en medeltida kålgård skulle även detta kunna marknadsföras för att locka trädgårds- och historieintresserade turister till Vadstena.

6. Diskussion

Vilket är örtagårdens växtsortiment idag?

Jag har under en växtsäsong, juni-september 2009, inventerat örtagården, jag gjorde därutöver även ett besök i april och ett i maj 2009 för att undersöka vilka vårväxter som fanns på platsen. Jag har utifrån detta upprättat en aktuell växtförteckning (tabell 1.) Det hade varit fördelaktigt och önskvärt att inventeringsperioden hade pågått ett helt kalenderår för att säkerställa att man inte missar någon växt som vegeterar och/eller blommar, på vintern, under sen höst eller tidig vår. Det finns växter som blommar och sedan drar sig tillbaka och inte syns med blotta ögat, vilket gör att det är viktigt med täta och regelbundna inventeringar under hela året för att inte missa dessa växter. Ett exempel på sådan växt är och smörboll (*Trollius europaeus*). För att komplicera det hela ytterligare finns det växter som kan hoppa över att vegetera och blomma av olika anledningar. De kan vila ett eller flera år i marken för att när de får rätt förutsättningar vakna till liv igen, exempelvis fingerborgsblomman (*Digitalis purpurea*). Med detta i åtanke skulle det vara intressant att göra flera återkommande inventeringar som sedan jämfördes med varandra.

Vilka är de medeltida växterna?

När jag började studera vilka de medeltida växterna är upptäckte jag ganska snart att den ”medeltida trädgården” inte begreppsmässigt hade samma innebörd för medeltidsmänniskan som den har för nutidsmänniskan. Detta gjorde att jag valde att studera några medeltida trädgårdsföreteelser med efterleden -gård som var vanligt förekommande under medeltiden. Här fick jag kännedom om några olika kategorier av växter som odlades i dessa -gårdar.

När jag undersökte vilka de odlade växtarterna var så mötte jag inom varje kategori av källmaterial (arkeologi, illustrationer och målningar, skrifter och reliktväxter) en rad källkritiska faktorer som ställde resultaten på sin spets. Mina studier över vilka de medeltida växterna är kom därför att sätta just de källkritiska aspekterna i fokus, vilket för mig blev ett oväntat men mycket lärorikt resultat. De källkritiska frågorna har blivit många. Kan vi verkligen veta att växten odlades i Sverige under medeltiden bara för att vi kan påvisa den i en eller flera källor? Svaret jag fått på denna fråga är: nej. Jag har i detta arbete också fått en ökad förståelse för att resultatets trovärdighet stärks genom ett samarbete mellan olika discipliner. Ämnet är stort och svårt att överblicka liksom källorna och dess tillförlitlighet. Detta tillsammans med de små och näst intill omöjliga chanserna att finna levande spår från denna tid gör att det måste accepteras att forskningen går långsamt framåt. Allt för snabba slutsatser kan göra att vi förr eller senare tvingas att ta ett kliv bakåt.

Vilka är torp- och mormorsväxterna?

Jag har inte hittat någon belagd definition på ”torpväxt”, ”mormorsväxt” eller ”torp- mormorsväxt”, däremot har jag kommit fram till begreppen är vanligt använda i folkmun. Begreppet ”torpväxt” tycker jag är lättast att föra en diskussion om. Det beror på (den troliga hypotesen) att det handlar om de växter som odlades vid torpen, under den tiden torpen var vanliga som boställen från slutet av 1700-1800-talets senaste hälft. Här finns till skillnad mot de medeltida växterna fortfarande ganska goda möjligheter att hitta levande spår i de gamla torpträdgårdarna, vilket också har gjorts och görs i många av de olika ödetorpsinventeringarna i landet. Man måste dock ställa sig källkritisk till en rad olika omständigheter som kan ge ett vilseledande resultat. T.ex. uppkommer frågor som, om det fanns fler kategorier växter som odlades än de man finner men som inte klarat att reproducera sig eller överleva på platsen? Har växterna kommit till platsen under en senare tidsperiod än den vi önskar att dokumentera?

Jag tror att svaret är ja på båda dessa frågor, förmodligen odlade torparen en rad ettåriga växter liksom perenner och lignoser som inte haft egenskaper att klara sig när trädgården inte längre sköts. Vi hittar säkerligen även växter som av någon anledning hamnat på platsen vid en senare tidsperiod än den vi önskar dokumentera.

Begreppet ”mormorsväxt” är svårare att föra en diskussion runt, kanske beror det just på ordet mormor, som väcker många olika associationer hos var och en av oss. Samtidigt har jag upptäckt att en vanlig association är gammaldags växter vilket inte är svårt att förstå.

Om det nu finns skillnad mellan begreppen torpväxt och mormorsväxt, kan det då vara så att en mormorsväxt starkare förknippas med prydnadsväxter medan en torpväxt förknippas med både nytto- och blommande växt? Jag har fått indikationer på detta i det källmaterial som jag har studerat. I så fall hamnar jag åter igen vid frågan om begreppet mormorsväxt har uppkommit som ett målande ord, för att förstärka en bild av prunkande torpträdgårdar fyllda av gammeldags blommande växter?

Ytterligare en fråga jag återkommit till under arbetets gång handlar om vad som ryms i begreppet prydnadsväxt? Och var gränsen mellan nyttoväxt och prydnadsväxt går? Dessa frågor skulle kunna ligga till grund för ett intressant framtida arbete.

Källor och litteratur

Otryckta källor och litteratur

- Bunne, C. *Sällskapet örtagårdens vänner örtagård i Vadstena - historia och verksamhet fram till året 2009*. Examensarbete 10 Hp inom trädgårdsingenjörsprogrammet, SLU, Alnarp.
- Invigning av ÖRTAGÅRDEN vid MUNKKLOSTRET - Vadstena*, 1984, invigningsprogram, 4 sid. (stencil).
- Lindberg, S; Lindeblad, K. *Stadsbornas odlingar*. I manus som ska publiceras i ”Borgare, bröder och bönder. Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia 4”, (red) Hedvall, R. m.fl.

Muntliga källor

- Aniansson, Eva. Språkhandläggare, Svenska akademien. (telefonsamtal 4 aug 2009).
- Morin, Henrik. Biträdande projektledare för Rosuppropet. POM (Programmet för odlad mångfald). Samtal, Löfstad 16/8-09, samt e-postkontakt aug - okt 2009.

Tryckta källor och litteratur:

- Almquist, E. Jonsell, L. Jonsell, B. (1994) *Svensk flora Fanerogamer och ormbunksväxter*. Stockholm.
- Berglund, K. (1996). *Längtans blommor Om gammaldags trädgårdsväxter*. Stockholm.
- Bergström, I. (1958). *Den symboliska nejlikan*. Malmö.
- Beyron, U. (1977). *Blommor från mormors tid*. Stockholm.
- Blennow, A-M. (2002). *Europas trädgårdar från antiken till nutid*. Lund.
- Bradshaw, R. The use of pollen analysis to reconstruct a historic garden, i Lundquist, K. 1993, *Uraniborgs renässansträdgård. Renässansens växtmaterial*, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Stencil 93:7, s. 35-40.
- Carlberg, B. (1985). Växter i glömda trädgårdar, i Lindberg 1985. Den otröstliga ögontrösten Växterna som kulturarv. *Bygd och natur årsbok 1985*, s. 116-127. Stockholm.
- Corneliuson, J. (1997). *Växternas namn vetenskapliga växtnamns etymologi: språkligt ursprung och kulturell bakgrund*. Stockholm.
- Dahlbeck, N. 1985. Tankar kring trädgårdshistoria, i Lindberg 1985. Den otröstliga ögontrösten Växterna som kulturarv. *Bygd och natur årsbok 1985*, s. 15-22. Stockholm.
- Dunér, S. (1971). Trädgården som en återspeglning av Gud: medeltidens jordiska och himmelska trädgårdar, i Kempff. *Pilgrimsfärd och vallfärdskonst: studier tillägnade Jan Svanberg*, s. 239-262. Stockholm.
- Duner, S. Dunér, K. *Den gyllene trädgården Trädgårdskonstens idé och kulturhistoria från Adam till Eva*. Stockholm.
- Elvers, I. (2000). *Vår flora fanerogamer*. Stockholm.
- Flinck, M. (1994). *Tusen år i trädgården: Från Sörmländs herrgårdar och bakgårdar*. Stockholm.
- Flinck, M. (2008). *Klostermuseernas trädgårdar – fanns det bara örter på medeltiden?* Föreningen Nydala klosterträdgård, Rapport 2008-01. Jönköping.
- Frost, K. (1999). Arkeologerna i trädgårdssängarna - De började i England och sprider

- sig snabbt. *Populär arkeologi*, Nr 2, s. 9-11. Luleå.
- Gunnarsson, L. (1987). Torpträdgårdar i Skåne. *Stad & Land*, Nr 56. Alnarp.
- Gustavsson, L-Å. (1998). *Rosor för nordiska trädgårdar*. Stockholm.
- Hansson, A-M. (2004). Analyser av fossilt växtmaterial i historiska trädgårdar, i *Från tro till vetande? Trädgårdsarkeologi vid Nydala kloster*. Seminarierapport 1, s. 17-20. Jönköping.
- Harvey, J. (1991). Medieval Garden (uppslagsord) *The Oxford Companion to gardens*, s. 362-367.
- Hedvall, R. Lindeblad, K. (2009). *Det medeltida Östergötland en arkeologisk guidebok*. Lund.
- Hjelmqvist, H. (1991). Några trädgårdsväxter från Lunds medeltid. *Svensk Botanisk Tidskrift* v(85), häfte 4. s. 225-248.
- Hobhouse, P. (2002). *Trädgårdskonstens historia 3000 år*. Stockholm.
- Johnson, O. More, D. (2004). *Tree guide the most complete field to the trees of Britain and Europe*. London.
- Karling, S. (1931) *Trädgårdskonstens historia i Sverige*. Stockholm.
- Kröll, F. (2007). *Rosor för förnuft och känsla*. Stockholm.
- Lange, J. Hortikulturelt plantemateriale i 1500-tallets Danmark med speciellt hensyn til Uraniborg-haven, i Lundquist, K. 1993, *Uraniborgs renässansträdgård. Renässansens växtmaterial*, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Stencil 93:7, s. 21-34.
- Lasson, I. (2009). *Millefolium, rölika och näsegräs Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademin, Stockholm.
- Lindeblad, K. Lavendel, hjärtstilla och svarta vinbär - om medeltida klosterträdgårdar i Östergötland, i Tagesson, G. Regner, E. 2010. *Fokus Vreta kloster-17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*.
- Lindh, K. (2007). Munkträdgårdens fruktträd. *Örtagården*, s. 5.
- Ljungqvist, K. (2006). *Nyttans växter Uppslagsbok med över tusen växter Historik om Svensk medicinalväxtodling*. Tangen.
- Lundquist, K. (2000). *Bidrag till kännedom om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*. Rapport 00:1. Alnarp.
- Lundquist, K. (2002). *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Alnarp.
- Lundquist, K. (2004). Rekonstruktionen av Tycho Brahes trädgård, i *Från tro till vetande? Trädgårdsarkeologi vid Nydala kloster*. Seminarierapport 1, s. 10-16. Jönköping.
- Lundquist, K. (2005). *Lilium martagon L. Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill 1795 – i en europeisk liljekontext*. Alnarp.
- Lundquist, K. (2006). Medeltida klosterväxter i Skandinavien Vad vi vet. vad vi trott och vad vi misstänker, i. *Medeltida trädgårdsväxter Att Spåra det förflutna*. Seminarierapport 4, s.28-36. Jönköping.
- Lundquist, K. (2007). Kultur- och trädgårdsväxter i naturen – kulturhistorisk botanik, i *Floran i Skåne - Arterna och deras utbredning*, s. 63-114. Lund.
- Lundquist, K. (2009). Dygden att veta vad det är man talar om relationen mellan levande växter, växtnamn och växtavbildningar genom tvåtusen år, i

- Larsson 2009. *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*, s. 9-14. Stockholm.
- Minnhagen, M. Johansson, K. Jönsson, J. (1996). *Arvet. Trädgårdens glömda skatter*. Kristanstad.
- Mossberg, B. Stenberg, L. (2003). *Den nya nordiska floran*. Stockholm.
- Nordman, A-M. Arkeologiska utgrävningar i Nydala 2004, i *Sten, jord och klosterliv Cistercienserna i Europa och Sverige*. Seminarierapport 2, s. 20-23. Jönköping.
- Oskarsson, L. (2008). *Att inventera perenner: en handledning*. Alnarp.
- Romanus Haas, H. (2007). Nydala kloster, i *Medeltida trädgårdsväxter Att spåra det förflutna*. Seminarierapport 4, s. 5. Jönköping.
- Sager, I. (1924). *Från gamla trädgårdsland*. Stockholm.
- Sillasoo, Ü. (2009). Plants in Late Medieval festivals and customs in written and pictorial sources from southern central Europe. *Environmental Archaeology* vol 14. No 1, s 76-88.
- Sjökvist, H. Sköld, J. (2007). *Kulturväxter I slottets skugga - Om 1700-talstäppor på Tidö*. Västmanland Läns Museum, kulturmiljöavdelningen Rapport 2007:14.
- Sköld, J. Åman, E. (2004). *Krusbär eller måbär - Vem bryr sig?*. Västmanland Läns Museum, kulturmiljöavdelningen Rapport A. 2004: A 61.
- Sköld, J. Åman, E. (2005). *Riddarhyttan - En plats för vila och ro?* Västmanland Läns Museum, kulturmiljöavdelningen Rapport A. 2005: A56.
- Sylvén, N. (1919). Vadstena klosterträdgård. *Sveriges natur* årsbok 19, s. 88-96. Stockholm.
- Tyler, B. (2007). Sentida förändringar i Skånes flora, i Tyler, T. m.fl. (red) *Floran i Skåne. Arterna och deras utbredning*, s. 56-61. Lund.
- Tyler, B. Olsson, K. (2007). Statistiska uppgifter kring Skånes flora, i *Floran i Skåne. Arterna och deras utbredning* s. 119-123. Lund.
- Svejdemyr, O. (1986). Ödetorp i Malexander. *Svensk Botanisk tidskrift*. 80 (1986), s. 10-15.
- Söderberg, M. (1990). Vadstena klosterträdgård. *Hemträdgården*, 45(3), s. 25-27.
- Söderberg, M. (2003). Birgittas trädgård återuppstår. *Kulturvärden* Nr 3, s 27-33.
- Tollin, Clas. (2006). Det samhälleliga ramverket under Nydala klosters tid, i *Från tro till vetande? Trädgårdssarkeologi vid Nydala kloster*. Seminarierapport 1, s. 21-23. Jönköping.
- Wallenquist, I. (2004). *Trädgårdar i Östergötland. En skön historia*. Linköping.

Elektroniska källor

- Fossila lämningar av trädgårdsväxter, Heimdahl, Jens. Bulletin för trädgårdshistorisk forskning (nr: 19-20), 2006-2007, s. 19-21.
http://www.gardenhistoryforum.org/bulletin_19-20.pdf. (100508).
- Fröerna som ger nya sorter och spännande färger, Berglund, Karin. *DN:s söndagsbilaga* 26/10 -1995, s.16.
<http://www.presstext.se/online/display.php?set=S2&xid=DN199502260144>, (100508).
- Flora Linnea, Friluftsmuseet Helsingborg
<http://www.floralinnea.se>, (100508).

Google, Sverige (online 2010)
<http://www.google.se> (+ ”sökord”).

Mormors blommande favoriter, Palmstierna Inger. (2001). Vi i villa
<http://www.viivilla.se/tradgard/mormors-blommande-favoriter.aspx>, (100508).

Nationalencyklopedin (NE online 2010)
<http://www.ne.se> (+ ”sökord”).

Nydala Klosterträdgård, Nydala klosterförening
<http://www.nydalaklostertradgard.se>, (100508).

POM (Programmet för Odlad Mångfald), CBM(Centrum för biologiskt mångfald)
<http://www.pom.info/index.htm>, (100508).

SKUD (Svensk kulturväxtdatabas), CBM (Centrum för biologisk mångfald)
<http://skud.ngb.se>, (100508).

SAOL Svenska akademins ordlista, Svenska Akademin
<http://www.svenskaakademien.se/web/Ordlista.aspx>, (100508).

Species plantarum, Kungliga biblioteket
<http://www.kb.se/samlingarna/digitala/linnes-natverk/Species-plantarum/>,
(100508).

Så finner du hembygdens torpväxter, Sveriges hembygdsförbund
http://www.hembygd.se/apps/nyheter/las_mer.asp?NewsID=2602, (100508).

Vadstena örtagård. Sällskapet örtagårdens vänner.
<http://www.vadstenaortagard.se/foreningen.htm>, (100508).

Våra byggnader, Vreta klostets hembygdsförening
<http://www.hembygd.se/index.asp?DocID=9067>. (100508).

Figurförteckning

Figur 1. Omslagsbild: alruna (<i>Mandragora officinarium</i>). (Foto: Camilla Bunne, maj 2009)	II
Figur 2. Illustrationsplan över Sällskapet örtgårdens vänners örtagård, ses i större format i bilaga 1 (upprättad av Camilla Bunne 2010).	7
Figur 3. Vadstenarosen, i Rosarium 1 i Vadstena örtagård. (Foto: Camilla Bunne, juli 2009).	17
Figur 4. Under tidig medeltid började man järnsko träbladet på spaden. Denna skoning är från 1500-talets medeltid. (Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst.)	19
Figur 5. Munkträdgården i Vadstena. (Foto: Camilla Bunne, augusti 2009).	22
Figur 6. Den medeltida muren omgärdar fortfarande delvis munkträdgården i Vadstena. (Foto: Camilla Bunne, augusti 2009).	23
Figur 7. Undersökning av en senmedeltida kålgård i Vadstena. (Foto: Riksantikvarieämbetet UV Öst.)	25
Figur 8. Vid Vreta kloster kyrka i Östergötland, ligger denna klostergård omgiven av en korsgång. (Foto Rose-Marie Gustavsson, april 2009.)	28
Figur 9. Kvinnor i rosengård ur läkeboken Tacuinum Sanitatis (13-1400-tal). Texten går tillbaka på den arabiske botanisten Ibn Botlans skrifter från 1000-talet. Rosorna är med stor sannolikhet vit jungfruros (<i>Rosa alba</i>) och röd apotekarros (<i>Rosa gallica 'Officinalis'</i>)	35
Figur 10. Kilenstugan i Stjärnorp, Östergötland finns omskriven i en kyrkbok från 1600. Stugan sköts och ägs idag av Vreta klostrets hembygdsförening. (Foto: Rose-Marie Gustavsson, juni 2009).	53
Figur 11 Vintergröna (<i>Vinca minor</i>). (Foto: Camilla Bunne, maj 2009).	56
Figur 12. Syren (<i>Syringa vulgaris</i>) och doftschersmin (<i>Philadelphus coronarius</i>) (Foto: Camilla Bunne, juni och juli 2009).	59
Figur 13. Fylld pimpinellros <i>Rosa spinosissima</i> (Plena-Gruppen) till vänster om jungfruros (<i>Rosa Alba</i> -Gruppen Königin von Dänemark) till höger. (Foto: Camilla Bunne, juni och juli 2009).	60
Figur 14. Fingerborgsblomma (<i>Digitalis purpurea</i>). (Foto: Camilla Bunne juli 2009).	60
Figur 15. Hundrova (<i>Bryonia alba</i>). (Foto: Camilla Bunne augusti 2009).	61
Figur 16. Gullviva (<i>Primula veris</i>) (Foto: Rosemarie Gustavsson maj 2009).	62
Figur 17 Trädgårdsstormhatt (<i>Aconitum x cammarum</i>) från vänster och brandlilja (<i>Lilium bulbiferum</i>) till höger (Foto: Camilla Bunne, augusti 2009. Rose-Marie Gustavsson, juni 2007).	63

Figur 18 Orientvallmo (*Papaver orientale*), vacker från knopp till frökapsel och har dessutom ett attraktivt bladverk. Orientvallmo är en av de växter som finns med bland Ulla Beyrons tips på torpväxter. (Foto: Camilla Bunne, juli-september 2009). 65

Figur 19 Lillhärad socken i Västmanland. Utsnitt ur Gröna kartan 11G SO Västerås, 1999. På kartan är de tio torpen markerade i rött. 82

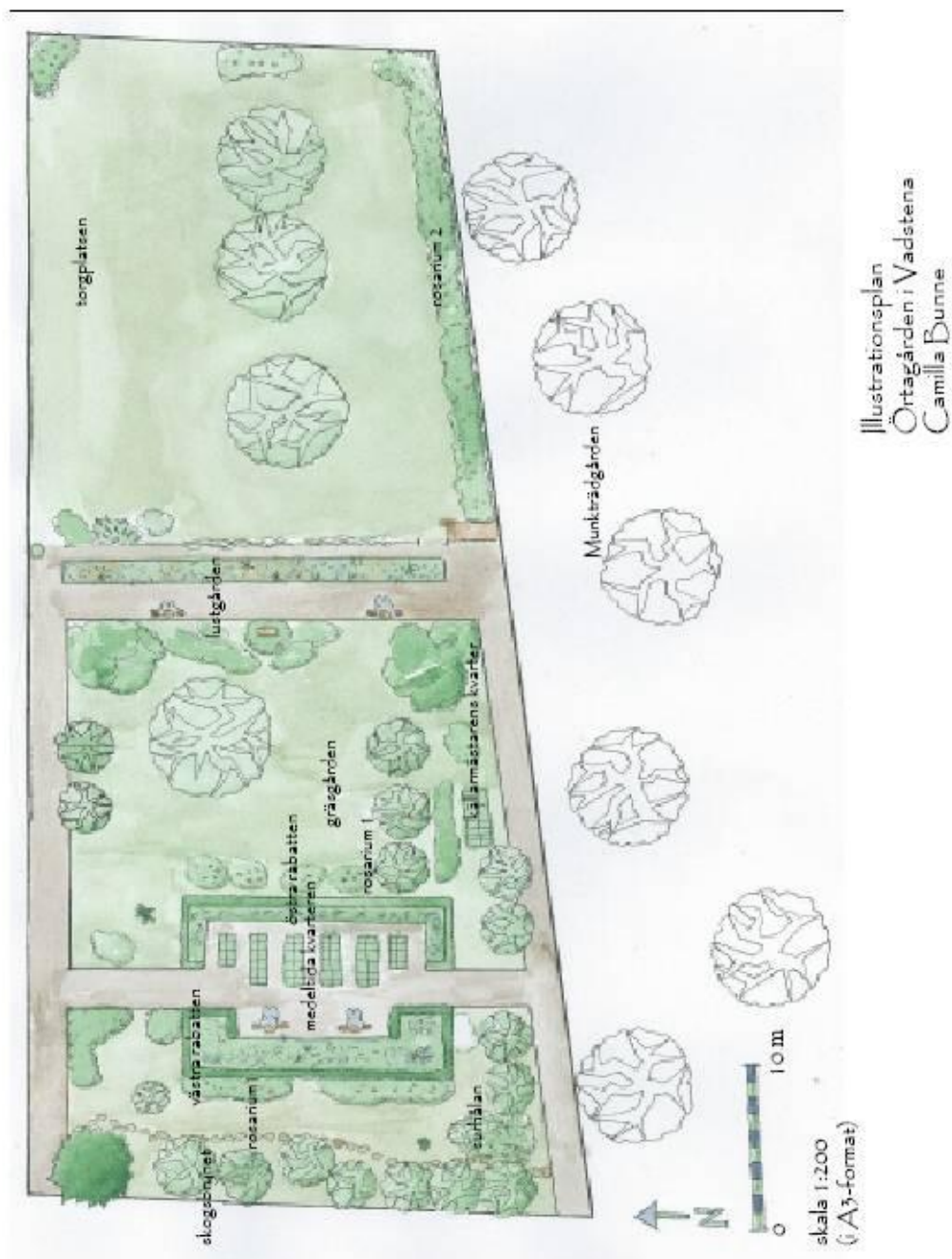
Figur 20. Västra delen av Skinnskatteberg socken med de tio utvalda ställena markerade med rött. Utsnitt ur den digitala Gröna kartan 11F NO Lindesberg. Skala 1:50 000. 85

Tabell 1. Växtlista över örtagårdens sortiment 2009. 8

Tabell 2. Tabell över växter som jag funnit i mina studerade källor. 43

Bilagor

Bilaga 1. Illustrationsplan över Sällskapet örtagårdens vänners örtagård (upprättad av Camilla Bunne 2010).

Bilaga 2. Ord och begreppsförklaringar

Orden här nedan är sådana som jag omnämner i mitt arbete utan att där ha förklarat dem närmre.

Arts & Craft rörelsens trädgårdskonst: Stilen växte fram i England under 1880-1890-talet som en distinkt stil. Efter ytterligare några år fanns stilen även i USA, men här var det mer fråga lokala tolkningar. De engelska rötterna kan spåras till John Ruskin (1819-1900), hans åsikt var att äkta kvalitet i en design endast kunde uppnås om både hantverkarens kreativitet och fantasifullhet införlivades i produkten. Detta var ett motsvar på massproduktioner inom industrin som snabbt breddade ut sig i världen. Rörelsen letade också sina förebilder i naturen och 1838 dömde Ruskin ut de viktorianska rabatterna med dess utplanteringsväxter och kallade dem ”en samling misslyckade varelser, bortklemade och uppblåsta långt över sin naturliga storlek, stuvade och uppvärmda till allmänt fördärv”. Den tyske arkitekten Hermann Muthesis ger här en exakt definition av vad hela Arts and Crafts-rörelsen egentligen handlade om: ”det första privathuset i den nya artistiska kulturen utformat och uppbyggt som en helhet ända inifrån och ut”. Rörelsen har haft ett avgörande inflytande på hela trädgårdskonstens utveckling sedan 1900-talets början. Det var inte endast naturen som fullt ut fick styra trädgårdarnas utseende utan man hämtade idéer från det medeltida formspråket med gammaldags äppleodlingar och rabatter med gammaldags blommor. Kulturen frigjordes genom ett romaniserande av historiska legender och av den lantliga idyllen inom måleri, arkitektur och trädgårdskonst.²²⁹

Estrad: Blommor formades efter en träställning och användes till figurklippta buskar. En vanlig estrad bestod av koncentrisk ringar dessa blev mindre och mindre ju högre upp de satt.²³⁰

Introducerad växt: dessa växter har avsiktligt förts in i landet. Syftet kan vara både till nytta och nöje.

Kulturväxt: En växt som nyttjats av människan för sitt uppehälle, föda, verktyg, bränsle, prydnad m.m. Den är oftast tolkad som introducerad, men även flertalet domesticerade arter hör hit.²³¹

Odlad växt: ganska okomplicerat begrepp fränsett att det kan vara svårt att finna en gräns mellan odlad och inte odlad växt.

Peristyl: en gård som omges av en kollonad med ett tak som lämnar dess centrum öppet för en trädgård. Peristyl förekommer främst i romersk arkitektur.²³²

Trädgårdsväxt: växter som odlas i trädgårdar, oftast tolkad som introducerad, fast flera undantag finns, i detta sammanhang är prydnadsvärdet av stor vikt. Hos äldre tiders trädgårdsväxter var alla odlade som nyttoväxter.²³³

²²⁹ Hobhouse 2002. S. 394-397.

²³⁰ Hobhouse 2002. S. 102.

²³¹ Lundquist 2007. S 63-94.

²³² <http://www.ne.se/sok/peristyl?type=NE>.

²³³ Lundquist 2007. S 63-94.

Upphöjda rabatter: I varmare och torkdrabbade områden försänktes ofta rabatterna för att underlätta bevattningen. I norra Europa där klimatet är/var fuktigare höjde man istället upp bäddarna för att förbättra dräneringen. Bäddarna omgärdades med t.ex. brädor eller flätad pil.²³⁴

Viridarium: Ordet kommer från latinet och betyder trädplantering. Under medeltidens senare del användes ordet för att beteckna lustgård eller fruktträdgård.²³⁵

²³⁴ Hobhouse 2002. S.102.

²³⁵ Hobhouse 2002. S. 102.

Bilaga 3. Torpinventering Lillhärad socken i Västmanland 2004

Sammanställning över de växter som återfanns vid torpinventeringarna i Lillhärad socken och redovisades i Sköld, J. Åman, E. (2004). *Krusbär eller måbär -Vem bryr sig?*. Västmanland Läns Museum, kulturmiljöavdelningen Rapport A. 2004: A 61. Karta över torpens placering finns syns i figur 19.²³⁶

	Funnen vid antal torp av sammanlagt 10 inventerade torp	Årtal då senaste brukare flyttat
akleja (<i>Aquilegia vulgaris</i>)	1	
ask (<i>Fraxinus excelsior</i>)	4	1909-1922
brandlilja (<i>Lilium bulbiferum</i>)	2	1932-1986
brännässla (<i>Urtica dioica</i>)	4	1921-1986
berberis (<i>Berberis vulgaris</i>)	2	1921-1944
gullris (<i>Solidago virgaurea</i>)	1	1917
hassel (<i>Corylus avellana</i>)	2	1909-1932
humle (<i>Humulus lupulus</i>)	1	1944
häckspirea (<i>Spiraea salicifolia</i>)	2	1909-1916
höstaster (<i>Aster novi-belgii</i>)	1	1944
kanadensiskt gullris (<i>Solidago canadensis</i>)	1	1944
kaprifol (<i>Lonicera caprifolium</i>)	1	1917
kaukasiskt fetblad (<i>Phedimus spurius</i>)	1	1922
kirskål (<i>Aegopodium podagraria</i>)	2	1923-1932
krusbär (<i>Ribes uva-crispa</i>)	6	Början av 1900-1944
Kungsljus (<i>Verbascum</i> sp.)	1	
kärleksört (<i>Hylotelephium telephium</i>)	1	1917

²³⁶ Sköld och Åman 2004, s. 5-56

växter	Funnen vid antal torp av sammanlagt 10 inventerade torp.	Årtal då senaste brukare flyttat
lungrot (<i>Chenopodium bonus-henricus</i>)	1	1921
lupin (<i>Lupinus polyphyllus</i>)	1	1986
måbär (<i>Ribes alpinum</i>)	8	1909-1986
parksmultron (<i>Fragaria moschata</i>)	1	1932
plommon (<i>Prunus domestica</i>)	1	1923
päron (<i>Pyrus communis</i>)	3	1916-1932
ros (<i>Rosa</i> sp.)	6	1909-1986
röda vinbär (<i>Ribes rubrum</i>)	1	1986
skogsalm (<i>Ulmus glabra</i>)	1	1923
skogslönn (<i>Acer</i> sp.)	1	1917
skogstry (<i>Lonicera xylosteum</i>)	3	1932-1986
snöbär (<i>Symphoricarpos albus</i> ssp. <i>laevigatus</i>)	3	1922-1944
storrams (<i>Polygonatum multiflorum</i>)	1	1922
svarta vinbär (<i>Ribes nigrum</i>)	3	1932-1986
syren (<i>Syringa vulgaris</i>)	9	Början av 1900-1986
såpnejlika (<i>Saponaria officinalis</i>)	1	1944
sötkörsbär (<i>Prunus avium</i>)	3	1909-1986
toppklocka (<i>Campanula glomerata</i>)	1	1986
trädgårdsstormhatt (<i>Aconitum x cammarum</i>)	1	1986
träjon (<i>Dryopteris filix-mas</i>)	6	1909-1944

	Funnen vid antal torp av sammanlagt 10 inventerade torp.	Årtal då senaste brukare flyttat
åkervinda (<i>Convolvulus arvensis</i>)	1	1944
äpple (<i>Malus domestica</i> 'Trogsta')	6	1909-1944

Följande torp ingick i torpinventeringen i Lillhärad sockensom är ett delprojekt i Projekt Syrener i ruinerna.

Liljanstorp, finns belagt på Generalstabskartan sedan 1852. Den sista brukaren 1986.

Nedervi soldattorp eller Närtorpet, äldsta kartbelägg är från 1714 års skattläggning av Nedervi. Sista brukare 1922.

Vitmossen, äldsta kartbelägg härstammar från 1753, då en geometrisk avmätning av torpet 'Witmåsen' utfördes. Sista brukare 1944.

Björnmyran, äldsta säkra belägget är en generalbankskarta från 1852, det finns också en sockenkarta över Lillhärad dateras 1688 där ett torp markerat 'Björnmyran' finns med, dock är det idag oklart om det är detta torp eller ett annat torp som avses. Senaste brukaren flyttade in 1932 och året denne flyttade ut är okänt.

Hjulsätra/Djursätra finns belagt från 1852 på en generalbankskarta, men man tror att det är betydligt äldre än så. Torpet lär ha funnits en bit in på 1900-talet.

Kolartorp, äldsta kartbelägg är från skattläggningen av Slagårda 1695, "Kåhlartorp". När siste brukaren flyttar är oklart men inte efter 1909).

Rönningstorp, äldsta kartbelägg är från skattläggningen av Slagårda 1695. Sista brukaren flyttade 1923).

Smedstorp, äldsta kartbelägg är från skattläggningen av Slagårda 1695, "Smestorpet". Sista brukaren flyttar 1921.

Svarvartorp, äldsta kartbelägg är från skattläggningen av Slagårda 1695, "Svarfvartorpet". Sista brukaren, sista brukaren flyttar 1917 sedan rivs torpet, men 1913-1914 byggdes ytterligare ett torp endast 100 m från platsen detta tjänar som skogsvaktarboställe.

Gräsmyran, torpet finns belagt på den ekonomiska kartan från 1907 "Gräsmyren". Sista brukaren arrenderade torpet fram till 1916).

Figur 19 Lillhärad socken i Västmanland. Utsnitt ur Gröna kartan 11G SO Västerås, 1999. På kartan är de tio torpen markerade i rött.

Bilaga 4. Torpinventering i Skinnskatteberg socken, Västmanland 2005

Sammanställning över de växter som återfanns vid en torpinventering i Skinnskatteberg socken och presenterades i rapporten Sköld, J. Åman, E. (2005). *Riddarhyttan - En plats för vila och ro?* Västmanland Läns Museum, kulturmiljöavdelningen Rapport A. 2005: A56. Figur 20. Visar en karta över de inventerade torpen.²³⁷

	Funnen vid antal torp av sammanlagt 10 inventerade torp.	Årtal, senaste brukare flyttat
akleja (<i>Aquilegia vulgaris</i>)	2	1940-1945
alpstormhatt (<i>Aconitum vulp- aria</i>)	1	1940-talet
berberis (<i>Berberis vulgaris</i>)	1	1940
brännässla (<i>Urtica dioica.</i>)	9	1939-slutet av 1950-talet
fläder (<i>Sambucus sp.</i>)	1	1944
hesperis (<i>Hesperis matronalis</i>)	1	1950
humle (<i>Humulus lupulus</i>)	1	1942
krusbär (<i>Ribes uva-crispa</i>)	2	1940-1950
lupin (<i>Lupinus polyphyllus</i>)	1	1950
mästerrot (<i>Peucedanum ostru- thium</i>)	2	1942-1950
pingstlilja (<i>Narcissus poeticus</i>)	2	1939-1945
praktlysing (<i>Lysimachia puncta- ta</i>)	1	1944
renfana (<i>Tanacetum vulgare</i>)	1	1950
rundhagtorn (<i>Crataegus laevi- gata</i>)	1	1950
ros (<i>Rosa sp.</i>)	2	1940-Slutet av 1950-talet
skogslönn (<i>Acer platanoides</i>)	3	1942-1950
skogsolvon (<i>Viburnum opulus</i>)	3	1950
spirea (<i>Spiraea salicifolia</i>)	3	1939-Slutet av 1950-talet
stormhatt (<i>Aconitum sp.</i>)	3	1940-1950
syren (<i>Syringa vulgaris</i>)	8	1939-slutet av 1950-talet

²³⁷ Sköld och Åman 2005, s. 5-66.

	Funnen vid antal torp av sammanlagt 10 inventerade torp.	Årtal, senaste brukare flyttat
träjon (<i>Dryopteris filix-mas</i>)	8	1939-slutet av 1950-talet
vinbär (<i>Ribes</i> spp.)	5	1945-slutet av 1950-talet
vintergröna (<i>Vinca minor</i>)	1	1944
äpple (<i>Malus domestica</i>)	4	1940-1951

Följande torp inventerades i Skinnskatteberg socken som är ett delprojekt i projektet *Syrenen i ruinerna*.

Filtens torp, finns belagt på en geometrisk avmätning över Haraldsjös ägor från 1696, 'Oloff Filtiz Tårp', sista brukaren 1951.

Bergströms torp, det äldsta kartbelägget härstammar från en laga delning över riddarhyttan 1802, sista brukaren flyttade i slutet av 1950-talet.

Blåsåsen eller Västers, det äldsta säkra kartbelägget är från 1802 års laga delning över riddarhyttan, det råder viss osäkerhet över en geometrisk avmätning från 1696 där det finns ett möjligt område märkt 'gruvdrängstugan', sista brukaren 1945.

Hagen, äldsta kartbelägget härstammar från 1802 års laga delning över riddarhyttan. Sista brukare 1944.

Hedsmora, äldsta kartbelägget är en geometrisk avmätning 1696. Sista brukare 1942.

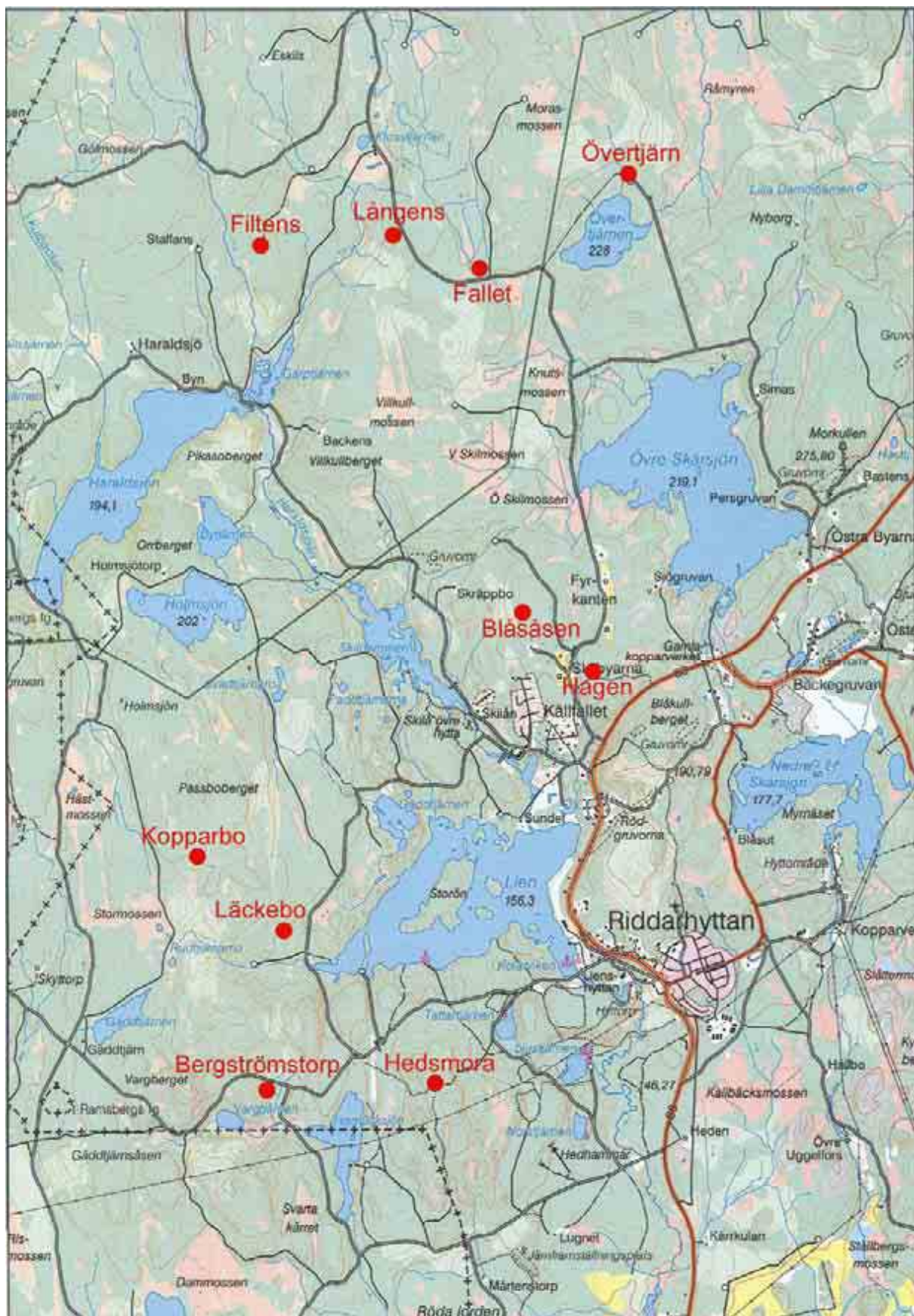
Kopparbo, Äldsta kartbelägget från 1802 års laga delning av riddarhyttan. Sista brukare 1940.

Läckebo. äldsta kartbelägget 1696 års geometriska avmätning över Lindshyttan. Sista brukaren fram till 1940-talet.

Fallet, äldsta kartbelägget från 1802 och en laga delning över riddarhyttan. Sista brukaren 1950.

Långens. Äldsta kartbelägg från 1696 då en geometrisk avmätning över hemmanet Övertjärn utfördes- Den sista brukaren levde mellan 1868-1939 tillsammans med sin make, det är ovisst hur länge paret brukade torpet.

Övertjärn, Äldsta kartbelägget finns från fler 1646, 1651, 1696, sista brukare till omkring 1950.

Bilaga 5. Torpinventering i Malexander, Östergötland 1986

Sammanställning över torpinventering som redovisas i Olle Svejdemyr (1986), Ödetorp i Malexander. *Svensk Botanisk tidskrift*. 80 (1986), s. 10-15. Utav de sammanlagt 63 inventerade torpen så inventerades 31 torp 1981-1982, i samtliga av dessa torp påträffades odlingsrester. Ytterligare 32 torp inventerades 1983-1984, man fann inga odlingsrester i 6 av dessa ödetorp.

växter	Funnen vid antal torp av 63 inventerade torp	Årtal, senaste brukare flyttat
akleja (<i>Aquilegia vulgaris</i>)	18	1880–1950
blekgul daglilja (<i>Heimerocallis citrina</i>)	1	1948
borstnejlika (<i>Dianthus barbatus</i>)	1	1923
brandlilja (<i>Lilium bulbiferum</i>)	13	1880-1950
brunröd daglilja (<i>Heimerocallis fulva</i>)	1	1949
damascenerros (<i>Rosa Damascena-Gruppen</i>)	3	1880-1949
doftschersmin (<i>Philadelphus coronarius</i>)	1	1948
europaisk lärk (<i>Larix decidua</i>)	2	1940-1953
fingerborgsblomma (<i>Digitalis purpurea</i>)	1	1898
humle (<i>Humulus lupulus</i>)	3	1898-1948
häckspirea (<i>Spiraea salicifolia</i>)	9	1898-1950
höstaster (<i>Aster novi-belgii</i>)	3	1933-1948
kaukasiskt fetblad (<i>Phedimus spurius</i>)	2	1926-1950
knölklocka (<i>Campanula rapunculoides</i>)	1	1950
krollilja (<i>Lilium martagon</i>)	2	1898-1941
krusbär (<i>Ribes uva-crispa</i>)	47	1860/75-1950
kvastspirea (<i>Spiraea chamaedryfolia</i>)	5	1919-1950
sötkörbär (<i>Prunus avium</i>)	47	1860/75-1953
lundviva (<i>Primula elatior</i>)	2	1898-1941

Växter	Funnen vid antal torp av 63 invente- rade torp	Årtal, senaste brukare flyttat
munkrabarber (<i>Rheum rhaponticum</i>)	3	1948-1953
myskmalva (<i>Malva moschata</i>)	6	1860/80-1948
mästerrot (<i>Peucedanum ostruthium</i>)	9	1860/75-1950
parkistron (<i>Ribes americanum</i>)	1	1948
parksmultron (<i>Fragaria moschata</i>)	8	1880-1950
pimpinellros (<i>Rosa spinosissima</i>)	10	1896-1953
pingstlilja (<i>Narcissus poeticus</i>)	2	1897-1941
plommon (<i>Prunus domestica</i>)	9	1896-1949
pärllhyacint (<i>Muscari botryoides</i>)	6	1880-1950
päron (<i>Pyrus communis</i>)	2	1896-1923
renfana (<i>Tanacetum vulgare</i>)	2	1896-1947
röda vinbär (<i>Ribes rubrum</i>)	5	1915-1948
rönnspirea (<i>Sorbaria sorbifolia</i>)	4	1919-1948
skomakariris (<i>Iris aphylla</i>)	1	1909
snöbär (<i>Symphoricarpos albus</i> ssp. <i>laevigatus</i>)	13	1896-1950
spansk körvel (<i>Myrrhis odorata</i>)	9	1860/75-1926
syren (<i>Syringa vulgaris</i>)	37	1860/75-1953
såpnejlika (<i>Saponaria officinalis</i>)	9	1900-1953
taklök (<i>Sempervivum tectorum</i>)	1	1918
tigerlilja (<i>Lilium lancifolium</i>)	1	1941
toppklocka (<i>Campanula glomerata</i>)	6	1933-1949
vintergröna (<i>Vinca minor</i>)	10	1896-1950
vårtörel (<i>Euphorbia cyparissias</i>)	8	1900-1949
äkta stormhatt (<i>Aconitum napellus</i>)	7	1896-1953
äpple (<i>Malus domestica</i>)	23	1860/80-1953

Bilaga 6. Torpinventering i Skåne 1987

Sammanställning över torpinventering i Skåne, Gunnarsson, Lena (1987). Torpträdgårdar i Skåne. *Stad & Land*, Nr 56. Alnarp. Jag har redovisat nio av elva torpinventeringar, de två torp som jag inte redovisar har tillförts växter under senare år, 1961 och 1969.

Växter	Funnen vid antal torp av de nio jag studerat.	Årtal, senaste brukare flyt- tat
aftonstjärna (<i>Ornithogalum nutans</i>)	1	1947
akleja (<i>Aquilegia vulgaris</i>)	2	1932-1943
blomsterlupin (<i>Lupinus polyphyllos</i>)	2	början av 1940-talet-1943
borstnejlika (<i>Dianthus barbatus</i>)	1	1943
daglilja (<i>Heimerocallis</i> sp.)	3	1920-1947
fläder (<i>Sambucus nigra</i>)	1	1938
glansros (<i>Rosa virginiana</i>)	1	1932
gul fetknopp (<i>Sedum acre</i>)	1	början av 1940-talet
häckspirea (<i>Spiraea salicifolia</i>)	1	1932
hägg (<i>Prunus padus</i>)	1	1920
höstaster (<i>Aster novi-belgii</i>)	1	1943
italiensk blåstjärna (<i>Hyacinthoides ita- lica</i>)	1	1941-1947
jordgubbe (<i>Fragaria x ananassa</i>)	1	1943
kaukasiskt fetblad (<i>Phedimus spurius</i>)	1	början av 1940-talet
klasespirea (<i>Spiraea x billiardii</i>)	1	början av 1940-talet
krikon (<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>insititia</i>)	5	1918-1947
krokus (<i>Crocus</i> sp.)	4	1918-1947
krusbär (<i>Ribes uva-crispa</i>)	3	1920-1943
kvastspirea (<i>Spiraea chamaedryfolia</i>)	1	1932

Växter	Funnen vid antal torp av de nio jag studerat.	Årtal, senaste brukare flyt- tat
liguster (<i>Ligustrum vulgare</i>)	1	1932
luktkviol (<i>Viola odorata</i>)	1	början av 1940-talet
liljekonvalj (<i>Convallaria majalis</i>)	1	1932
lungrot (<i>Chenopodium bonus-henricus</i>)	1	1920
lyckobladsbuske (<i>Caragana frutex</i>)	1	1918
morgonstjärna (<i>Ornithogalum umbellatum</i>)	2	1920-början av 1940-talet
myskmalva (<i>Malva moschata</i>)	2	Början av 1940-t-1943
oxel (<i>Sorbus intermedia</i>)	1	början av 1940-talet
parkslide (<i>Fallopia japonica</i>)	1	1918
pingstlilja (<i>Narcissus poeticus</i>)	2	1932-1947
plommon (<i>Prunus domestica</i>)	3	1920-1947
polyantharos (<i>Rosa Polyantha-Gruppen</i>)	1	1932
påsklilja (<i>Narcissus pseudonarcissus</i>)	4	1932-1944
påsklilja (<i>Narcissus pseudonarcissus</i> 'Telamonius Plenus')	1	1938
päron (<i>Pyrus communis</i>)	2	Början av 1940-talet-1944
rosenhallon (<i>Rubus odoratus</i>)	1	1918
rundhagtorn (<i>Crataegus laevigata</i>)	2	1938-1947
rysk kornell (<i>Cornus alba</i>)	1	1918
röda vinbär (<i>Ribes rubrum</i>)	2	1932-1947
rödfibbla (<i>Pilosella aurantiaca</i>)	1	början av 1940-talet
skogslind (<i>Tilia cordata</i>)	1	början av 1940-talet
skogslönn (<i>Acer platanoides</i>)	3	1918-1932

Växter	Funnen vid antal torp Av de nio jag studerat	Årtal, senaste brukare flyttat
skär snårvinda (<i>Calystegia sepium</i> ssp. <i>spectabilis</i>)	1	1932
smultron (<i>Fragaria vesca</i>)	1	1918
snöbär (<i>Symphoricarpos albus</i> ssp. <i>laevigatus</i>)	2	1918-1938
snödroppe (<i>Galanthus nivalis</i>)	3	1920-början av 1940-talet
spansk körvel (<i>Myrrhis odorata</i>)	5	1920-1932
stenros (<i>Rosa canina</i>)	3	1920-1947
stor kardborre (<i>Arctium lappa</i>)	1	1920
surkörsbär (<i>Prunus cerasus</i>)	2	1940-1944
syren (<i>Syringa vulgaris</i>)	7	1918-1947
såpnejlika (<i>Saponaria officinalis</i>)	5	1918-1943
sötkörsbär (<i>Prunus avium</i>)	4	1920-1944
krikon (<i>Prunus domestica</i> ssp. <i>Insititia</i>).	2	Början av 1940-talet-1944
trädgårdsstormhatt (<i>Aconitum x cammarum</i>)	2	1918-1932
ungersk syren (<i>Syringa josikaea</i>)	1	1932
vildkaprifol (<i>Lonicera periclymenum</i>)	2	1932-1944
vintergröna (<i>Vinca minor</i>)	1	1943
vitpil (<i>Salix alba</i>)	1	1920
ålandsrot (<i>Inula helenium</i>)	1	1938
äpple (<i>Malus sylvestris</i>)	5	1920-1944

Dessa torp är nio av de elva torp som ingick i Lena Gunnarssons torpinventeringar i Skåne. De två torp som jag inte redovisar har tillförts växter på senare tid, 1961 och 1969.

Söderskogshus (Genarp socken), senaste brukaren flyttar någon gång mellan 1941-1947.

Hjortelöpehus (Genarp socken), sista brukaren flyttar 1920.

Sjöbo (Genarp socken). Finns upptecknat som torp sedan 1793. Sista brukaren flyttar 1938.

Näsatorpet (Brobyområdet), senaste brukaren flyttar i början av 1940-talet.

Jonstorp (Brobyområdet), sista brukaren flyttade 1943-1944.

Hallbergs backstuga (Brobyområdet), sista brukaren flyttade 1943.

Lärkabus (Örkelljungaområdet). Byggdes någon mellan 1779 och 1820, sista brukaren flyttade 1918.

Lindhults (Örkelljungaområdet). Byggdes någon mellan 1779 och 1829, sista brukaren flyttade 1932.

Fredriksborg (Örkelljungaområdet). Byggdes 1779, sista brukaren flyttade 1932.